

8436

Марлан
Нобрұзов

**М.Э.САБИР
ИРСИННИҢ ТӘДГИГИ
ВӘ ТӘБЛИГИ**

Азәрбајҹан ССР “Билик” нәширијаты

Мүһазирәчијә көмәк

Т. Ч. НОВРУЗОВ.

М. Ә. САБИР ИРСИНИН
ТӘДГИГИ ВӘ ТӘБЛИГИ

БАКЫ — 1981

М. Э. САБИР

«Сејли-тә’и ојла тә.моввұчла аиыб дұврү бәрим
Бәнзәрәм бир гочамап дага ки, дәрјада дуар!.. Нә
гәм, угратса да бір күн мәнп ифшәј заман, Мән
кәдәрсәмсә мәрамим жөн дүнжадә дуар

М. Ә. Сабир

Бејүк сәнәткарларының жарадычылығы тәкчә халғын шүүрунда иә тарихинде һәјатыны давам етдирилір, ейни заманда ел-ми-иңтимаи фикирдә дә жашајыр. Онларым ирсі дәврдән-дәврә, мәрһәләдән-мәрһәләжә елми тәдгіш атын предметтің өчви-лір, жаш; көзлә охунур вә дөврүн иңтимаи-мә’нәви нроблемлә-ри мөвгәйнпәп еңрәнилир. Бәдіп классика һеч ваҳт түкәнен дејіл, һәр сонракы нәсіл бу мә’нәви сәрвәтдә дүшүндүрүчү фикирлөр тапыр. Сов.ИКП МК-ның Баш катиби, ССРИ Али Совети Рәјасәт һеjj’етинин Сәдри Л. М. Брежнев һәигиги бәдни жарадычылығ нұмұнәсін нағтында демишидір: «Өсіл истедада аз-аз тәсадүф олунур. Истө’дадла жазылан әдәбијат вә иңчәсәнәт әсәрп миilli сәрвәтдір». Бу иөгтеји-нәзәрдән класник бәдии ирс бу миilli сәрвәтпін ән гијметлін, ән тәкраполунмаз. Надиссоңидір. Бејүк, идеялды бәдіп ирс һеч ваҳт өз әһәмійжеттіні, мұасирилік үчүн мә’на вә актуаллығыны итирмір; халғын һәјатында, чәмијіетни ингилаби сурәтдә дәјпішдірілмәсіндә, жени иңтимаи-социал туручулуғда габаг-чыл естетик ирсін иштірракыша класник Азәрбајҹан әдәбиј-жетінің Совет нақпимпіjети илләринде иңтимап вә мәдәни тәрәтигидән дигтәтәлајыг мөвгәйн нұмұнә ола биләр.

Классик әдәби-тарихи ирсін тоңланылмасы, систем-ләшдірілмәсі, елми нәшри вә еңрәнилмәсі мәдәни ингилаб просесинің ән вачиб тәрәфләріндөн бири олмушшудур. Мәдәни ирсә Лепши мұласибеттің әсасланан бу тәдбірпін һәјата кекирилмәсі сајәсіндә Азәрбајҹан халғы өзүнүү шифаһи жарадычылығыны, Хагани вә Низами, Нәсни вә Фүзулі, Вагиф, М. Ф. Ахундов вә башга бу кими сөз сәнәткарларының женидөн кешіф етміш, женидән танымышдыр.

¹ Сов.ИКП XXV түрүлтајының материаллары. Бакы, Азәрбајҹан Дөвләт Нәшриjаты, 1976, сәh. 88.

Инди бу саңәдә көрүлән иш, топланылан тәчрүбә о дәрәмәдә чохчәнгли, мүрәккәб вә зәнкиндир ки, мұасир әдәбијат-шүнаслығ гарышсында өзүнүн кечдиң жолу вә никишафы хүсуси өјрәнмәк вәзиғесін дајанмагадыр. Әдәбијатшүнаслығ елминнин бу проблемини тәдгиг етмек үчүн ән сәмәрәли ѡлларындаң бири, зәннимизчә, айры-айры классик сәнэткарларын өјрәнілмәсі тәчрүбәсіни үмумиләшdirмәкдән ибараттады. Өлбәттә, бу наңда бириңчи новбәдә мәңз халғын әдәбијат тарихинде мүһум жер тутан, яраадычылығы мұстәсна мәрһәләни тәшкіл едән сәнэткарларын әдәбијатшүнаслығ вә тәнгид құзқұсундәкін дәркінде мұрачиет етмәк лазымдыр.

Азәрбајҹан совет әдәбијатшүнаслығында ардычыл өјрәніләп сәнэткарлардан бирн бејүк ингилабчы сатирик, Азәрбајҹан әдәбијатында тәнгид реализмин ән бејүк нұма-жәндәләріндән бири Мирзә Өләкбәр Сабирдир.

Сабир — XX әср Азәрбајҹап әдәбијатынын ән көркемли сималарындаңдыр. Азәрбајҹап жазычыларынын VI гурултајында Сон.МКП МК Спјасп Буросу үзвілүүнә намизәд, Азәрбајҹан КП МК-нын бириичи катиби Ы. Ә. Әлијев юлдаш 41. Мәммәдгулузадә ила бирликдә Сабирин дә бу дөврү әдәби-ичтиман пәннишафында мөвгејнни дүзкүн тә’јин едәрек демишидир: XX әср Азәрбајҹан әдәбијатының тарихине Сабир, Чөлпіл Мәммәдгулузадә вә ингилаби-демократик «Молла Нәсрәддин» журналы этрафында бирләштерек Русијапын пчтпмаи-сијаси вә мәдени һәјатынын сәмәрәлі тә’сирі алтында докулмуш маарифчилик вә демократик ән-әпеләри давам вә никишаф еттирең дикәр жазычыларын парлаг адларының жазмыштыр». Мәңз Сабирин, Чөлпіл Мәммәдгулузадәнин вә онларын башчылығы етдиқләри ингилаби-демократик әдәби гүввәләрни шәхсендә Азәрбајҹан әдәбијаты «XX әсерин идея вә естетик зирвәләрінә јүксәлмиштір» (Ы. Ә. Әлијев).

(М. Ә. Сабир ирснин гијметләндирәркән демәк лазымдыр ки, бу мүттәдир шапр жалиыз Азәрбајҹан әдәбијатында дејил, опун һүдудларында капара чыхан, дуижа бәдни фикринә дахил олан классик сәнэткардыр. Онуң поезијасы Азәрбајҹан вә мүсәлман Шәргинде пигилаби-сатираның әи көркемлі, орпжинал һадисәсидир. Нигпәлаби сарсынтылар дөврүндә жашамыш вә јаратмыш Сабир, поезијаны епигончулуг вә тәнгид жолунда чыхарараг ону социал-сијаси кер-

чәклијә чәкнимәдән јахынлашдырымыш, онун сабитләшмиш оненәвн предметини дејишdirәрәк мүчәррәд көзәли тәрәнnum етмәк әвәзинде әсәrlәrinde халг һәјатын ән чанлы, ән актуал масәләләрини даниjanә бир дәриplik вә тәсириklе экс етдиrmәjи бачармышдыр Азәrbaјchanсовег тәngidchisi Эли Назим догру соjләmishdir кн. «...хәлгилик, фәал реалиzm, ичтимаи сатира Сабири ше'р тарихимизин ән бөjүк сималары сырасына дахил етмишdir. Ше'р тарихимиздә ән бөjүк чәrәjanлары аchan Фүзули вә Вагифdәn соңra Сабир ән ичтимаи вә демократик-реалист Азәrbaјchan шефинин банин, башчысы во классики олмушdur».

Сабир ирсинин тәдгигинде Азәrbaјchan совет әдобијат-шұнаслығы өзүпемәхсүс бир ѡол кечмишdir. Бу ѡолу үмуми шәкилдә сәчијәләндирәркән бириңчи нөvbәdә Сабир жарадычылығынын монографик еjрәniлмәсн истигаматини көстәрмәк лазымдыр. Сабир ирсинин тәдгигинде икинчи әсас истигамәт бу шаириң жарадычылығынын проблемләр үзrә нәzәri сәпкидә еjрәniлмәсн ѡолудур; бураja Сабир жарадычылығынын хәлгилиji вә реалиzm, ингилаби сатира кими әсас ичтимаи-естетик тәбиәти, Сабир шефинин поетикасы вә с. проблемләр дахилдир.

Беләnкло, Сабир ирсн тәдгигниң бүтуи паплиjјәтләри зомиинде әдәбијатшұнаслығымызып аjrycha Сабиршұнаслығ бөлмәsinin формалашдығыны деjә биләrik. Сабиршұнаслығ Азәrbaјchan әдәбијатшұнаслығында реалиzm проблемләrinin еjрәniлмәсн процесси илә үзви сурәтдә бағlyдыр. Лакин буна баҳмајараг дикәр көркәмли классикләrin тәдгиги саhәsinde олдуғу кими, M. Э. Сабир ирсинин тәдгиги тарихи дә hәlә әнатәli еjрәniлмәjibdir. Бунсуz исә, мә'lumдur ки, Сабиршұнаслығын гаршысында дуран актуал вәзиfәләри конкрет вә аждын шәкилдә тәsевvүr етмәк гejri-mumkүndүr. halбуки, бу ehtiјачы мусасир Азәrbaјchan әдәбијатшұнаслығы чох дәриндәn hiss етмәkдәdir. Бә'zi классикләrimiz һaгтында монографияларда онларып тәдгигат тарихинә гысача нәzәр салынmasы, бу саhәdәki әсас ишләrin хуласә едилмәсн дә mәhз бу ehtiјачын ifadәsidiр. Бела тәшәbbүsу биз академик h. Араслынын Беjүк Азәrbaјchan шаири Фүзули» (1934), проф. M. Гулузадопши «Фүзулинин лирикасы» (1965), филология елmlәri намизәdi H. Мәmmәdovun «M. F. Aхупдовун реалиzm (1978) вә с. тәдгигат әsәrlәrinde көrүruk. Бу типли әsәrlәrdә my-

әллифләрин өз тәдгигат предметләринин өјрәнилмәси тарихинә анд айрыча фәсил аյырмалары гәгдире лајигдир.

Азәрбајчан әдәбијатшүнаслыгында класикләrimizин дүнја әдәбијаты илә әлагәси, онларын башга халгларын мәтбуатында өјрәнилмәси вә ejin заманда, умумијәтлә, онларын тәдгиги вә нәшри тарихи кими мүһум саһәләrin фор-малашмага башладыгыны гејд етмәк мүмкүндүр.

Әдәбијатшүнаслыгда белә спесифик истигамәтләrin әмәлә кәлмәси вә сабирләшмәси классик ирсин даһа дәриндән, даһа јүкәк елми сәвијәдә тәдгигинә олан еңтияачдан доғур. Хүсусилә Сов.МКП МК-нын «Әдәби-бәдпі тәнгид һагтында» (1972) вә Azәrbaјchан KП MК-пын «Низам ирсинин нәшри, тәдгиги вә тәблigli һагтында» (1978) гәрарларындан ирәли кәлән вәзиfәләrin һәлли вә ичрасы иегтеji-нәzәрпindәn классикләrin ирсинин өjрәнилмәси тәчрүбәsinи үмумиәтшәрмак актуал сәсләнир.

Мұасир Azәrbaјchан әдәбијатшүнаслыгынын проблем әhәmiјәтли мүһум бир саһәsinи тәшкىл едәn Сабиршүнаслыкын тәшеккүлу вә инкишаф мәрһәләсисин өjрәнилмәси дә билавасите сон илләрдә совет әдәбијат елminин тарихинә гүввәтләнән тәдгигат марагы илә шәртләнир.

Me'лum олдуғын кимп, Сабир ирсинин тәдгиги мүәjїн ппкишаф мәрһәләләрнindәn кечмishdир. Опун ингилаби-демократик поезијасы һагтында һәлә ингилабдан әvvәl өз саг-лыгында вә өлүмүндәn сонра чипді әдәbi-елми фикirлөр еejләнмеш вә бүтүн бунлар сонralар Сабир әтрафында аиарылан кениш мигjasлы әдәbi-нәzәрн тәдгигатын башланғы- чы олмушшдур.

Мәтбуатда Сабир һагтында 1903-чн илдәn сөjlәnилмиш илк фикirдәn башлајараг Совет һакимијәтине гәдәркн мәрһәләдә Сабиршүнаслыг һәлә һазырлыг мәрһәләси кечмишшдир. Сабирин өлүмүндәn сонра онун ирсинин гијмет-ләndирилмәси вә халға чатдыршламасы саһәспидә мүтәрәгти зијалылар, Сабиринн силаһдашлары олдугча чиңди ишләр көрмүшләр. Сабир ирсинин ингилабдан әvvәlki тәдгигатынын мүһум наилүjети беjүk сәнэткарын Azәrbaјchан әдәbiјатындакы мөвgejinин, новаторлугунун дүзкүн тә'жин олуп-масынадаýр. Бу чәhәтдәn A. Cәhәt, C. hүсеjn, J. B. Чемән-зәмнилн, T. Шаһазинин Сабирә һәср олунмуш мәгаләләри хүсусилә мисилсиз әhәmiјәтә маликдир.

Совет һакимијјетинин илк илләриндән башлајараг Сабир ирси даһа әтрафлы өјрәнилмәјә башланыр. Бу нәгтеји-нәзәрдән 20—30-чу илләр Сабир ирсинин гијметләндирilmәсindә јени мәрһәлә тәшкىл едир. Мәлумдур ки, социалист ингилабындан соңра классик ирс мәдәни ингилабын вачиб бир мәрһәләсi кими гарышда дајанырды. Бу бахымдан Азәрбајҹан совет әдәбијатшүнаслыкынын бөјүк марага көстәрдији сәнәткарлардан бири, бәлкә лап биринчиси Сабирдир. Сабир һагтында илк хырда монографијалар, әдәби-тарихи очеркләр јараныр; әсәрләrinни јени нәшрн назырланыр, Сабирин ады Н. Нәrimanov, Р. Axundov кими партија вә дөвләт хадимләrinни чыхышларында хатырланыр; һагтында Ч. Мәммәдгулузадә, Т. Шаһbazin, A. Шaиг кими көркәмli языгчылар мараглы фикirләr сөjlәjирләr. Сабирә илк совет тәнгидчilәri (M. Гулиев, M. K. Әlекbәrlı, Ә. Иазим вә c.) мәгаләләr həsp eдirlәr. 20—30-чу илләр Сабиршүнаслыгын јени елми әсасда — марксистлешичи әдәбијатшүнаслыг зәminnindә тәшеккулә башламасы мәрһәләсidiр.

40—50-чи илләrdә Сабиршүнаслыг јени инкишаф мәрһәләsinе дахил олур. Бу дөврдә Сабир ирсинин тәдгиги həm идея, елми мәзмун вә проблематика чәhәтдөн, həm də metodologiya baxымыndan həqiqətən bir inkishaf dəvru keçirir. Bunuн әsas səbəblərinдан biри təkchə Сабир әтрафында јох, үмумијјətlə milli klassik irs әtрафында marksistləshichi әdəbiјјatshünaслыг fikrinin xejli kenişlənməsindeñ ibarət idi. Bu mərһələdə Сабир һагтында даһа ири, dolğun tədгigatlar јараныр, prof. Ч. Xəndaiyanın «Сабир» monografiyası mejdana chыхыр. Bu әsәrlərdə шaиrin jaрадычылыгы dəvrə, mənsub olğutu icthimai-әdəbi proseslə əlagədə nəzərdən keçiriliр. Сабир һагтында бир-birinin ardynıcha monografiik очерklər jazılır, ikiçinləlik «Muxtəsər Azərbəjchan әdəbiyyatı tarixində (1943- 1944) шaip XX əsr realist Azərbəjchan әdəbiyyatı mühitiндə nəzərdən keçiriliб giјmetləndiriliр. Bu dövrdə Mir Җəlal, h. Cəmədzadə, Ә. Şərif, M. huseyn, M. Җəfər, M. Rəfili, Ч. Xəndan və c. kimi alimlərin Сабир jaрадычылыкын muxtəsilif məsələlərinin tədгiginə daир јени dıggətəlaјig әsәrləri јараныр. Bu dəvrun әsas елми наилиjjeti kimi Ә. Mirehmadovun «Сабир» monografiyasını xüsusn gejd etmək lazımdır. Bütəvlukdə 40—50-чи илләр mərһələsii Сабирin gəkčə jaрадычылыг юлunu јох, həm də jaрадычылыг iproblemлərinini ejrənmək mərһələsii kimi dıggəti chelb edir.

Сабир ирсинин ејрәнилмәсинин мұасир мәрһәләси, башта сөзлә, 60—70-чи илләр мәрһәләси Сабиршұнаслығын иппилабдан әvvәлки, 20—30-чу илләр вә 40—50-чи илләр мәрһәләләрини жарадычылыгыла давамы вә формалашмасы мәрһәләсідір. Бұу мәрһәләдә Сабири тәдигін даңа инкишаф етмиш дөврүдүр. Әvvәлки дөврләре хас тәдигіат истінгамәтләрн илә жанаши, жә’ни Сабири әдәби-тарихи сәпкіде ејрәнмәкіә жанаши, бу мәрһәләдә әдәбијатшупаслы дигүт мәркәзинде Сабир реализминин идея-естетик зәнкнилиji, бу чәһәтдән онун реализминин жени кеңиijетдә олмасы, Сабир поэзијасында социалист реализми хүсусиijетләринин формалашмасы кими мұнум проблем мигјаслы мәсәләләр дајаныр. Сабиршұнаслығын бу проблемләри М. Ибраһимов, Д. Җәфәр, Э. Мирәхмәдов, Э. Агаев, А. Әфәндіев, Т. Гараев вә с. кими алимләрни әсәрләrinde өз елmin һәллини таптыр. Сабириң мұасирләрәле вә мәтбуатла әлагәси, ше’рләrinин тә’сир даирәси, бејнәлмиләл сәсләшмәләри, башта дилләре тәрчүмәси проблемләри шаир нағтында тәдигігатын актуал мөвзусу олтур вә онун үфугләрини хејлі кенишләндирір.

Чәмиjjет һәjатынын һәр жени мәрһәләси онун игтисадн-социалjуксәлиши нлә бәрабар, мәдени вә мә’нәви һәjатынын да жени характеристики мүәjjeñlәshdirir. 60-чы илләрдән башлајараг совет чәмиjjетинин мә’нәви һәjаты даңа долгун вә сүр этле инкишаф етмәj башлајыр. Совет чәмиjjети өзүнүн жени мәрһәләсінин — инкишаф етмиш сбсиализм мәрһәләсінин чох чопшун бир шәкнилдә кечирир. Социализмин өлкәmиздәki наилиjjetlәrinin үмүмиләшdirerék Л. Л. Брежнев ѡолдаш партиямызынын XXIV гурултауында мә’рүзәsinde геjd етмишdir: «Соснализм гуручулугу илләrinde өлкәmизdә инсанларын жени тарихи бирлиги — совет халты мейдана кәлмишdir. Бәлкә әмәкдә, сооснализм угрунда мұбариzәdә, онун мұдафиеси утрунда вурушмаларда синифләр вә ичтимай груплар, милләтләр вә халглар арасында жени, аhәnкдар мұнасибетләр — достлуг вә әмәкдашлыг мұнасиbетlәri jaранмышдыры».¹

һәјатымызын бу мүһүм мүәйїнедичи хұсусијәтләри дикәр елмләрлә јанаши, ичтимаи шүурүн формасы олмаг е'тибарилә әдәбијатшұнаслыг үчүн дә чох фајдалы вә гијметлидир. Җәмијәтин бу гүввәтли бирлигини, сијаси-мә'нәви јекдиллигини һисс едән әдәбијатшұнаслыг өз проблем даирәсини дәринләшдирмәк, методолокијасыны даһа да инкишаф етдирмәк имканларына жијеләнір. Җәмијәтин мә'нәви тәчрүбәси илә силаһланарағ әдәбијатшұнаслыг, мәсәлән, мұтәрәгги, ингилаби бәдии ирсін социализм үчүн идея-естетик мә'насыны вә әһәмијәтини даһа дәриндән вә һәртәрәфли изаһ етмәйин зәрурилигини өзү үчүн аудынлаштырып. Бу исә өз нөвбәсіндә әдәби-тарихи нағиселәре мұнасибәтни мәзмунунда вә формасында мүәйїән дәјишикликләре сәбәб олур. Методоложи саһәдә диггәт ән чох әдәби-тарихи нағисе вә мејлләре пәзәри вә естетик мөвгедән јанашмаг, бәдии вә социологи мә'јарлары дүзкүн әлагәләндирмәк, идея-бәдии тәһлилилін вәңдәтінә наил олмаг кими чәһәтләрә чөлб едилир. Нәзәри проблематика кенишилиji, елми тәһлилилін дәғиглиji, жазығыларын дүниакөрүшүндәки, жарадығылығындақы диалектик мәғамларын шәрһіндә объективлик әдәбијатшұнаслығымызын бу мәрһәләсіндә әсас хұсусијәтләр кими мејдана чыкыр.

Тәдгигат саһәләринин кенишилиji, жени елми истигамәтләрін жаранмасы 60—70-чи илләр әдәбијатшұнаслығынын идея вә методолокијасыны әһәмијәтли дәрәчәдә зәнкінләшdirir. Көркемли классикләрин монографик тәдгигинә диггәт артдығы кими, нәзәри проблемләрни ишләнмәсінә дә мејл күчләнір. Әдәбијатшұнаслығын мүһүм нәзәри мәсәләләрінин, категоријаларынын милли әдәби просесни инкишафы зәмининде арашдырылмасы Азәрбајҹан әдәбијатында метод, поетика, жанрлар проблеми кими жени истигамәтләрин мејдана кәлмәси илә нәтичәләнді. Әдәбијат бәһе етдији дөнрун ичтимаи һәјатынын мүһүм нағисе вә мејлләрини, ичтимаи-социал вә мә'нәви-әхлаги мәсәләләрини әксе етдирди үчүн фәлсәфә, тарих, педагогика, дил вә с. елм саһәләри дә ону өз предметләри сәпкисіндә тәдгиг едирләр. Бунунла да әдәбијат жалныз естетик сәрвәт кими дејил. Һәм дә сијаси-игтисади фикир хәзинәси олан зәнкін милли сәрнән кими гијметләндирилмишdir. Беләликлө, классик сәнәт-карларын жарадығылығына комплекс јанашмаг тәдгигатын әсас мәзијәтләри олмага башлајыр.

Әдәбијатшұнаслығ проблемләринин бу дәрәчәдә нәзәри вә методоложи қарастырылғанын арттан ролу иле шәртләнир. Сов.ИКП XXIX , XXX вә XXVI гурултауларының сәнәдләрнің әдебијат вә пичәсәптер мәсәләләрине, о чүмләдән әдеби тәнгидин вәзиғеләрнә хүсуси дигүтәт жетирилмәсі, һәтта бу барәдә Сов.ИКП МК-ның айрыча -.Әдеби-бәдии тәнгид нағтында (1972) гәрарының мејдана чыхмасы әдебијатшұнаслығ фикринин инкишафы үчүн сәмәрәли олду. Партия сәнәдләрнің тәнгид гарышында вачиб вәзиғеләр ирәли сүрүлүрдү. Бәдии сәрвәтә гајқыкеш вә тәләбкар мұнасибәт, әдебијат вә инчәсәнәт есәрини міллін сәрвәт кими дәрки, әдеби-бәдии нағисәләрн гијметләндирilmәсіндә идея мә'ярларына чидди әмәл олумасының зәрурәти совет әдебијатшұнаслығының тәдгигат үфуглөрни хејли кешишләндирди.

Руссовет әдебијатшұнасы Д. С. Лихачев јазмышдыры: «Әдебијатда реализмин юқсәлиши иле әдебијатшұнаслығ да инкишаф едир». 60—70-чи илләр әдебијатшұнаслығында әдеби инкишафын бир сыра актуал проблемләринин ишләнілмәсі үмумән бәдии јарадычылығ үчүн реализмин әһәмійтесінин дәрніндән баша дүшүлмәсі иле бағылдырып. Азәрбајҹан әдебијашұнаслығында бир сыра монографиялар мејдана чыхырки, бунларда милли реализм минишаф хүсусијәттери жени елми шәрнин тапыр. Белә әсәрләр сырасында Ч. Чәфәровун «М. Ф. Ахундов» (1963), М. Мәммәдовун «Ч. Мәммәдтулузадәнин бәдии нәсрі» (1962), К. Мәммәдовун «П. Вәзиров» (1963), А. Дадашзадәшш «Вагиф» (1966) вә б. әсәрләри гејд ет. мәк олар. М. Чәфәр, М. Ибраһимов, Ж. Гараев вә башгалары романтизм вә реализм проблемлөрини тәдгигедирлөр.

Бу дөврдә Сабир ирониппин тәдгиги до жени мәрһәләјә дахил олуп. Сабиршұнаслығ саһесіндә бу илләрдә хејли тәзә ишләр көрүлүр; бир сыра мәгалә вә китаблар чап олупур. 60—70-чи илләрдә шайрин һәјат вә јарадычылығыны хүсуси шәкнәлә өјрәнмәк ән-әнәләриндән фәргли оларға онун ирсисин даһа чох идея-естетик хүсусијәтлөринин, бәдии үмумиләшdirмә мәһәрәтесинин тәдгиги он чәркәжә кечир. Демәли, Сабиршұнаслығын бу мәрһәләдә чидди наңлијәтләрлә зәнкинләшмәсі ежни заманда әдебијатшұнаслығының нә-

¹ Д. С. Лихачев . Об общественности
литературоисследовании — бах: Контекст — 1973., -Наука», 1971,
с. 8.

зәри-методоложи чәһәтдән даһа да тәкмиләшмәсс илә ола-гәдардыр. Академик М. Ариф бу мәрһәләдә әдәбијатшунас-Л1)1гын сәнијәспип пән өдөрөк язмышдыр: «Әдәбијатшунасларының сон заманларда елми тәһлили дәринләштирмәје мејл өдир; тәсвирчиликдән узагландыр, язычылзырын дүн-јакөрүшундеки, ярадычылыгындакы зиддијәтләрнән мәниј-јетпини, сәбәбләрнин мејдана чыхармага чалышылар. Бу мејл әдәбијатшунаслыгда иккичи чәһәтле, нәзәри проблемләринин тәдгигинә кирнешмәкәү әлагәдардыр!». Әдәбијатшунаслығын бу кејфијәт јенилиji Сабир нағтында гәдигигат әсәрләрнәдә дә бу вә ja дикәр дәрәчәдә өзүнү көстәрирди.

Тәдгигат әсәрләрнәдә М. Ә. Сабирин дүнјакөрушү, онун ингилаби-демократизми, ичтимай-сијаси вә етник-педагоги көрүшләри кими јени мәсәләләр ирәли сүрүлүр. аждынлаш-дышылыр; Мараглы хүсусијәт о иди ки, бүтүн бу проблемләр Сабир ноезијасында реализм нроблеми плә әлагәли шәкилдә арашдырылырды. Ше'р техникасы, форма вә мәзмун вәһдәти, шаирин вәзи системи, сатирасының форма нә жанр әлванлыгы вә с. бу кими мәсәләләрнән дә арашдырылмасына тәшәббүс едилир. Сабир вә мәтбуат проблеми дә Сабиршун астыг елминин јени саһәси кими диггәти чәлб өдир. Демократик мәтбуатын инкишафында шаирин ролунун тәдгиги, әсәрләринин дәгиг мәтнләринин назырланмасы, кизли имза-ларының мүәјјәнләштирилмәси бу бачымдан чох әһәмийјәт-лийдир. Сабир вә муасирләри проблеми дә шаир нағтында тәдгигатда јени истигамәтләрдән бири иди. Бу илләрдә Сабира аンド тәдгигат фикрнин инкишафына шаирин мүтәрәгги, ингилаби бәдии ирснна сопет халтынын дәрип һөрмәти вә еһтирамынын әламети алтында кечирилән, анадаи олмасынын 100 иллиji јубилеји дә (1962) сәмәрәли тә'сир көстәрди. Јубилеј мұнасабәтилә шаир нағтында китабча вә мәгаләләр язылыр ки, бунларын да бир гисем гардаш республикаларын алымләринин ады илә бағылыйдыр. Мәсәлән, Дашқонд Педагоги Институтунун алымләри өз елми әсәрләринин бир нөмрәсини билаваситә Сабирин јубилејинә һәэр етмишләр. Көркәмли елм вә мәденијәт хадимләринин шаир нағтында фикир вә мұлаһиззләри чап олунур. Белә әсәрләрден академик Мирзә Ибраһимовун «Бөյүк шаримиз Сабир» (1962) китабчасы гејд олуна биләр. Јубилеј тәдбирләриндән бири кими мүәллифин бу китабы Москвада да чандан бура-

хылмыш по онун мәгаләлор китабына дахил едилмишdir. Сабир ше'рн китабда һәјат нә јарадычылыг, үмумбәшәрнилек нә бејнәлмиләтчилик проблемләrin ишыгыпда кениш тәһлилә чөлб әдиллр, шаприн дүијакөрүшү, ичтиман-сијаси мөвгеји, дини фанатизмә гаршы мубаризәси, бәдии-естетик идеаллары ачылыб көстәрилнр. Тәдгнгатчы Сабир ноезијасында халгын ингилаби һәрәкатынын ШГИкасыны дәриндән арашдырығы кими шайрин ингилаби һәрәката гаршы мубаризә апаран иртича гүввәләрин өлдүрүчү сатира һәдәфинә чевирдијин вә бу саһәдә мүстәсна сәпәткарлыг мәһәрәти нұмајиши етдиридиини дә аjdынлашдырыр. Бу әсәрдә ejni заманда шайрин Жахын вә Орта Шәргдә милли азадлыг һәрәкатыны изләмәси дә шаир нағтында тәһлилини әсас индејаларындандыр. М. Ибраһимов Сабир ирсинин бәшәри әһәмийәти, онун Азәрбајҹан ингилаби-демократик әдәбијатынын инкишафында ролу үзәриндә хүсуси дајаныр. Ону да гејд едәк ки, һәлә 1939-чу илдә жаздыры «Бејүк демократ» монографијасында да о, «Молла Нәсрәддин» журнальнын индеја-бәдии инкишафында Сабир ше'ринин ролуну мүһүм әдәби амил сајырды. Китабын елми мәзмуну, әлбәттә, тәкчә бу дејиләнләрлә мәһдудлашмырды. Бундан әlavә M. Ибраһимов өз тәһлилиндә Сабир ше'рини идеја аләминин кениш тарихи контекстдә мә'наландырыр, бу поэзијанын узунемурлулукун тә'мин едәи бәдин амилләр вә шәртләрлә охучуну таныш етмиш олурду. Бу шәртләрдән бирини үмумиәтләрдән M. Ибраһимов жазырды: «Сабир өз епохасыны, мүһитинп, адамларын пепхоложи вә мә'иәни кејфијијәтләрп, көһиә вә јенпинин, ингилаби дүшүнчә илә муртәче шүүрун, тәрәггى илә иртича, еталәтлә фәал ичтимаи һәрәкат арасында мубаризә шәклиндә әксе етдири». Мүәллифә көрә, Сабир шефнин күчү халг һәјатынын бүтөв, биткин мәнзәрәсини әксе етдиримәсендәдир.

Дени мәгаләләрдә Сабир ше'ринин башлыча мөвзулары, бунларын идеја-поетик һәллини дәринији вә үмумиәтләрдирмә гүввәси кими мәсәләләр ишыгандырылырды. Бу мәгаләләрдән академик Мәммәд Арифин «Сабир вә Шәрг халгларынын милли азадлыг һәрәкаты» мәгаләси хүсуси мараг догуур. Мәгаләнин бир жакшы хүсусијәти о иди ки,

I M.I браһимов. Заметки о литературе, М., СП., 1971.
саh -446.

А р п ф. Сабир вә Шәрг халгларынын милли азадлыг
һәракаты, • Азәрбајҹан -, 1962, с 5, саh. 8—19.

көркемли әдебијатшүнас о гәдәр дә јени олмајам бу мовзуму тәзә мәзәрда изаһ едиредим; мөвзуну анчаг Сабир ше'ри материалы әсасында дејил, умумәм «Молла Нәсрәддин» журналында шәрһ едиреди. В. И. Ленинин Асијаның ојанмасы тезисиндән чыхыш едәрәк М. Ариф Сабирин ингилаби-сатирик мовзусунда Иран вә Түркијә ингилабынын чох чәһәтләринин экс олумдуғуну, халгларын ингилабы чәһәтләринин даһа артыг дүшүндүрдүйнү елми көстәриди. Сабирин Иран вә Түркнија нағында ше'рләрини сијаси-иңти маи нағисәләрлә сыйх әлағәдә нәзәрән кечирән М. Ариф бу тәһлилдә чох мүһүм иәтичә чыхарыр вә јазырды: «Сабир Шәрг халгларынын милли-азадлыг һәрәкатына сијаси узагкоренликлө јанашырды. Бу мәсәләдә садәлијә, јол вермирид.

Јубилеј нәшрләри сырасында академик Л. Ч. Чәфәровун Азәрбајҹан, рус, франсыз, инкилис, эрәб вә фарс дәлләринде чап едилиш Мирзә Әлекбәр Сабир очеркидир. М. Э. Сабир мәгаләләр мәчмуәси дә хүсуси дигтәтәлајигдир. М. Ч. Чәфәровун китабчасында М. Э. Сабир јарадычылычынын бејнәлмиләл мүндәричәси, инсанпәрвәрлік һиссләри илә зәнкинләшдији габарыг тәгид олунурdu. М. Ч. Чәфәров Сабир јарадычылыкынын 11101 мдеја чәһәтммәм хүсуси ишыгламдырырды. Бунлардан бири шайрин «Бејмәлмиләл ше риндән бащајараг бүтүн поэзијасына Һопмуш халглар достлугу идејасы. икничиси исә Сабирин иңтимаи-сијаси нағисәләрә синфи мөвгедән гијмет вермәк мәһарәтиди). Тәдигатчы Сабир сәнэтини јүксәк мұасирлік кеји菲јетинә малик олдучуну, бу күн белә халгларын азадлыг вә демократия утрунда мұбаризәсинә гүввәтли көмәк көстәријини тәсдиг едиреди.

Сабир мәгаләләр мәчмуәси Сабир нағындақы тәдигатларын ән яхшы нұмунәләринин тәгдими бахымдан гијмәтлиди. Мәчмуәдә 30—40-чы илләрин материалларына кениш јер айрылмасы да мусибәт һал иди, чунки бу материалларын Сабир нағында гәдигат фикрини инкишаф јолуну тәсөввүр етмәji имкан верирди. Сабирин јубилеји кечирдији дөврдә онун јарадынылыгынын, аз тәдиг олунмуш саһәләри вә мәсәләләри барәдә китабларын чап олунмасы Сабиршүнаслычын мөвзу мигjasыны кенишләндирдн. Буна М. Агамировун китабы нұмунә иди.

Інде 40-чы илләрин сонунда намизәдлик диссертасијасы кими мұдағиә олунан «Сабириң ичтимаи-сијаси көрушшләри» (1949) 1962-чи илдә китаб һалында чап олупур. Гејд едәк ки, һәмин иш китаб шәклиндә чап едиәрәкен үмумән ичтимаи фикирдә, еләчә дә әдәбијатшүнаслыгда мөвчуд олан елми-идеологи гүсурларын тә'сирләри арадан галдырылышыдир. Дикәр тәрәфдән диссертасијада мүәллиф Сабириң мұасири олдуғу ингилаби һадисәләрә мұнасибетини ән плана чәкиб гијмәтләндирди жаңда, китабында вә башга языларында әлавә олараг Сабириң Иран вә Түркијә ингилабына мұнасибети вә еләчә дә естетик көрушшләринә хүсуси јер аյырмыйш, Сабириң динә, милли мәсәләје мұнасибети һағтында өз әvvәлки мұлаһизәләрини жени-жени фактларла зәнкинләшdirмиш вә һәмин мәсәләләрле бағлы дүзкүн елми гәнаэтләре көлмишдир.

М. Ағамиров илк иөвбәдә Сабириң дүнјакөрүшүнүн тәшеккулү вә бүллурдашмасында мүһүм рол ојнајан амиләри мүәјјәнләшdirir. О, һаглы олараг буну дөврүн итимаи-сијаси һадисәләри, хүсусән 1905-чи ил ингилабы илә, Азәрбајҹан әдәбијаты вә ичтимаи фикрнин узун мүддәтдән бәри давам едиб көлән мүтәрәгги ән әнәләри, еләчә дә пролетар һәрәкаты вә болшевизм идеяларының мұсбәт тә'сир илә бағлајырды. Тәдгигатда Сабир вә 1905—1907-чи нилләр ингилабы мәсәләси дә илк дәфә олараг мүстәгни проблем кими ғојулур вә арашдырылышырды. Ингилаба мұнасибәтдә сијаси-ичтиман милли керчәлијин дејишилмә тәләбини дәринидән идрак монографијада Сабир дүнјабахышынын күчлү тәрәфләрindен сајылырды. Сабириң Иран вә Түркијәде баш верән ингилаби һадисәләри бүтүн марәәләләрдә изләмәси, онлара дөргү гијмет вермәси, бә'зән һәтта бу ингилабларын көләчәйини габагчадан мүәјјәнләшdirмәсн М. Ағамировун китабында мүфәссәл, инандырычы тәһлиллә эсасландырылышырды. Ир'андакы буржуа-демократик ингилабда силалы мұбариәжә мұнасибәтдә, еләчә дә Түркијә ингилабынын характерин анламагда Сабириң болшевизмә жаҳынлығыны да илк дәфә М. Ағамиров ирәли сүрүр вә дәлилләрле сүбүт

¹ Ағамиров Мидәд. М.Ә. Сабир Азәрбајҹанын ичтимаи һајатында жени илә көниәлүйин мұбариәсі һағтында?. Азарб. ЕА-нын Хәберләри (ичт. елм. сериясы), 1960, №6. саh. 65—77; «М.Ә. Сабириң јарадычылығында буржуа охлагынын тәнгиди», «Азәрбајҹан». 1962, №5. саh. 25—35 вә с.

едә билінрді. Сабирн болшевизм илө әлагәсін мәсәләсін 60-чы илләрдә жазылмыши бир сыра дикәр әсәрләрдә дә әсасландырылымышды.

Милли мәсәләје Сабириң мұнасибәти мәсәләсіндән да-нышарқен мүәллиф илк нөнбәдә XX әсерин әvvәлләриндә Азәрбајҹан ичтимаи фикринде милли мәсәләнин ғојулушу истигамәтләрини мүәјјәнләштирир вә белә бир иәтичәје кәлирди ки, «милли мәсәләнин һәллиндә Сабир большевик мәтбуаты мөвгејинде дурмуш, пролетариатын, кепниш халг күтләләринин мәнафејинин мудафиәчиси олмуш», «милләт, халлар достлугу вә бейнәлмиләлчилек һагтында мараглы фикирләр сөјләмишdir».

Гейд етмәк лазымдыр ки, Сабириң дүнјакөрушу проблеминин тәддиг етмәји гаршысына мәгсәд ғојан мүәллиф бу мәсәләје конкрет чаваб вермәкден чөкинмишdir. О, дөнә-дөнә белә бир дөгру мұлаһизә ирәли сүрүр ки, Сабир большевизм идејаларының тә'сири алтында олмушшудur. Китабын һиссәсіндә исә мүәллиф өз фикрини белә үмумиләштирир: «Сабир өз жарадычылығында вә ичтимаи-сијаси бақышларында истәр 1905—1907-чи илләр ингилабы дөврүндә, истәрсә дә бу ингилабын мәғлубијәтindән соңра өлкәдә баши верән иртича илләрндә һәјатын там бир сыра мүһум вә вачиб мәсәләләриндә пролетарнатын мөвгејинде дурмушшудur.

Бизә көрә, бүтүн әсәр боју сөјләнілән бу чүр мұлаһизәләр Сабириң дүнјакөрушу е'тибарилә һансы ичтимаи-сијаси фикир чәрәјанына мәнсүб олдуғуну гәти айдынлашдырмыр. Ф. Кәчәрли демишкән, «Сабири демократик әһвали-руһијәли зиялды» адландырыб, бунунла нәгтә ғојмаг исә истәр-истәмәз ингилаби демократик фикриң көркемли нұмајәндәләринин ролуну кичилтмек демәкдир². һалбуки һәлә 50-чи илләрин әvvәлләриндә жазылан бир сыра ишләрдә М. Ә. Сабир вә Ч. Мәммәдгулузадәнин Азәрбајҹан ингилаби-демократик фикир чәрәјанын көркемли нұмајәндәләри олдуғу сұбута жетирилмишdir.

1 Бах: Х. Вәзириов. Сабир вә Волшевик мәтбуаты. Әдәбијат вә инчәсәнэт., 31 март 1963; А. Заманов. Сабир вә мұасирләри. Бакы, Азәрбајҹан Дөвләт Нәшријаты, 1973, сәh. 52—55.

2. Ф. Кәчәрли. Марксизм ленинизм вә Азәрбајҹанда демократик ичтимаи фикир Бакы, Азәрбајҹан Дөвләт Нәшријаты, 1976, сәh. 71.

Алимләримизин бөйүк бир дәстәси (Ф. Кечәрли, В. Сәмәдов, З. Кејүшои, Э. Мирәһмәдов, К. Талыбоадә вә башгалары) готи олараг бу ро'јададирлр кп. Н. Норимапов, Ч. Мәммәдгулузадә ,М. Э. Сабир, Y. начыбојон Азәрбајчан ингилаби демократизмин бөйүк нумајәндәләридиirlр. Ингилаби демократизмин Азорбајчан шәраптиңда оп јүксок тәօаһүр дәврү эсрни әvvәлләринә тәсадүф едир. Ф. Кечәрли дүзкүн языры: «Азәрбајчанда нигилаби демократизм бүтөв бир идея чоројаини кп.мп мәһз XX әсрни әvvәлләриндә тәшәккүл тапмыштыр»¹. Јә’ни бу, о дәвр иди ки. Азорб.ајчан әдәбкүйатты өзүнүн Ч. Мәммәдгулузадә, Н. Нориманов, Сабир, Y. начыбәјов кими сималарыныш шәхснинде халг һәјатыны нигилаби дәјишидирмә ѡолу илә јениләшдирмәк идејасына гәти мөһкәм инамла ашылаимышты. Азәрбајчан әдәбкүйатында бу идеја чәрејаңынын гүввәтлонмәсн исә, һеч шүбәсиз, Молла Нәсрәддин» журналы, опун әдәби-сијаси һәрәкаты илә сыйх баглы иди. «Азәрбајчанда ингилаби демократијаин әсас трибунасы мәшнүр «Молла Нәсрәддин» журналы олмушшур». Сабир поэзијада нигилаби демократизмин ән гүдрәтли бәдии һадисәси кими јүкәлирди. Сабирин дүпјакөрүшү, ноезијасынын идеја-фәлсәфи маһијәти һаггышда сон илләр тәдгигатынын мүһум наилијїэтләриндән бирини белә үмумијләшдирмәк олар.

Сабирин етник көрүшләри дә онун дүнјакөрүшүнүн чох вачиб бир саһәси кими тәдгиг олунмаға лаиждир. М. Агамирәв Сабирин эхлаги көрүшләринә синфилик ме'яры илә јанаشاраг, онун јарадычылыгында «ислам дини эхлагынын», «факим синифләрин эхлагынын тәнгидинин әсас јер тутдугуну көстәрир. О, ёни заманда Сабирни эхлаги көрүшләринин тәдгиг әдәркән шаирин зәһмәткеш инсанын ма'нәви-эхлаги қејијүтләринә әсасландыгыны хүсуси гејд етмиш олурду. Монографијада шаирин естетик көрүшләри дә нәзәрдән кечирилмишdir. Бу, сабиршүнаслыгда јени мөвзулардан иди. Бу дәврә гәдәрки тәдгигатларда сәнэткарын естетик көрүшләринин аjdынлаштырмасына аз әһәмијәт верилирди. 60-чы илләрдә исә совет естетика елминин инкишафы көркәмли сәнэткарын бу саһәдәки фәалијәтинә дигтәтни артмасына имкан јаратды. Сабирин естетик көрүшләринин арашдырылмасы шаирин әдәби мөвгәјини,

1.Ф.К ө ч ә р л и . Көстәрилән әсәр, сәh. 71.

2.Женә орада, сәh- 68.

һәјата естетик мұнасибетинин мүәјжәнләшдирмәкә мұһым әһәмијәтә малик олдугу кими, бүтөвлүкде әдебијатшунаслығының, әдеби-естетик фикримизин XX әсәр мәрһәләсінин ерәнилмәсінә дә мүәјжән дәрәчәдә көмәк көстәрмиш олурду. Ҳұсусилә тәнгиди реализмин естетик принципләринин билавасытә бейүк сәнәткарларын әдеби көрүшләрindә ifадәси нәгтеji-нәзәрдәn тәдгигатын мұһум нәтичәләри мараглы иди. Сабириң ичтимаи һәјатда сәнәткарын ролу, һәјат һәгигәтине сәдагәт, бәдии әсәрдә форма вә мәзмунун вәһдәти һагтында фикирләr'ини изаһ етмәк онун естетик көрүшләри барада мүәјжән тәсөввүр әмәлә кәтирирди.

Сабириң дүнjaқөрүшү, сијаси-ичтимаи баҳышлары ақадемик Ф. Көчәрлинин «Марксизм-ленинизм вә Азәрбајҹанда демократик ичтимаи фикир» китабында да тәдгиг олумышшур. Ф. Көчәрли монографияда Сабириң ингилаби демократизми, һүрриjyетнәрәстлиji, онун инсаннәрвәрлиji һаттда мараглы вә инандырычы фикирләр сөjlәмишшур. Мүәллиf доктор жазыр ки, шаир өз сијаси көрүшләриндә зәһмәткеш күтләләри мутләгиjәт гурулушуна гаршы мұбаризәjә сәсләјирди. Лакин ону да геjd етмәлийк ки, Сабириң дүнjaқөрүшү философларымыз тәрәфиндән даха чох сијаси-ичтимаи планда ишыгландырылмышшыр. Сабир поэзијасының фәлсәfә мәзмунунун, бурада халг һәјатының зәнкин тәчрүбәсинин ин'икасы мәсәләсінин һәлә лазыми сәвиijәdә вә дәринликлә ерәнилдијини сөjlәmәk чәтиндир.

Сабириң дүнjaқөрүшүнүн тәдгиги баҳымындан онун сијаси иgtисаде көрүшләrinә һәсәр олунан әсәrlәrimiz дә тәглирәлајngdir. Бу нәгтеji-нәзәрдәn профессор Б. Ахундовун рус дилиндә чандан чыхмыш «Сабир зәһмәткеш халгын мәнаfeинин һәгиги мұдафиәчисидir» (1962) китабчасы Сабир jaрадычылығының jени бир чөhетини үзә чыхкарып. Бурада илк дәфә олараг Сабир jaрадычылығына сијаси-игтисади мәсәләләrin иникасы мөвgeинdәn јанашылдығының шаһиди олурут. Мүәллиf 1905-чи ил ингилабы вә иртича илләриндә Сабир jaрадычылығының пролетарнатын ингилаби мұбаризәsinә, онун мутләгиjәtә, иgtисади вә сијаси мәһрумиjәtә гаршы елum-дирим мұбаризәsinә фөвгәl'адә көмәк көстәрмәсінин тәһилл едәrәk мараглы нәтикәләrә кәлмишшур. Ш. Әлијев исә Сабириң иgtисади көрүшләри һагтында ҳұсуси мәгалә илә чыхыш етмишшур.

Халғ шаири М. Ә. Сабирин зеорлоримдә өхлаг вә етика мәсәләләри дә мүңүм јер тутур. Онун етикаја даир фикирләри зәнкин бәдии ирсингә-сатирапарында, лирик шे'рләрindә. мегалә вә мәктубларында ифадә олуунмуштур. Буна көрә М. Ә. Сабирин етик көрушләри мөвзусунда хүсуси эсәрин язылмасы тамамилә тәбiiидир. Шаириң эсәrlәrinde чыхыш өдәрәк онун етник бахышларыны ашкара чыхаран. М. һүсејнов бә'зи алимләрин, о чумләдән харичи алимләрин (Б. Йортсевер, проф. Ф. Көпрулү вә б.) Сабирин етик көрушләриң һагтындақы сәһв вә зиддijеттى fикирләрни тәкzib өдә билмишdir.

1905-чи ил ингилабы, рус вә дүнja әдәбијатынын мүтәрәгги чәһәтләри өсәрдә Сабирин етик көрушләрни формалашдыран амилләр кими өсасландырылыр. Мүәллиф сүбүт өдир ки, дүнja әдәбијатының көркемли нумајәндәләри Фирдовси, Сә'ди, һафиз, Низами, Хагани, Фүзули, М. Ф Ахундов кими мүтәфәккirlәrin jaрадычылыгына хас олан вәтәнпәрвәрлик, Һуманизм, бејнәлмиләлчилек, халглар достлугу вә с. мүтәрәгги идејалар Сабирин етик көрушләринин дә өсасыны тәшил өдир вә шаириң jaрадычылыгында өзүнә мәхсүс шәкилдә ифадәсини тапыр. М. һүсејнов ислам дининин тәркидүијалыг, гәзавү-гәдәр, сәбр, гисмет, шүкүр етмәк, итаёткарлыг, ибадет вә с. еңкамлынын Сабир jaрадычылыгында рәдд олуундугуну дәлилләрлә көстәрир. О, хүсуси олараг ајдынлашдырыр ки, Сабир «гәзавү-гәдәр»н инсанларны мүт'i вәзијәтэ салан, онлары өсарәтдә сахлајан дини идеолокија васитеси кими кәсекин тәнгид өтмишdir. М. һүсејнов Сабир jaрадычылыгында елмлә динин барышмазлыгы мәсәләсини дә арашдырыр, айры-айры ше'рләrinе өсасен белә бир гәнаэтэ көлир ки, Сабирә көрә елм, әдәб, фәзл вә кәмаләт дине гарышыдыр. М. һүсејнов мүтәфәккир шаириң өсәrlәrinde мүсбәт өхлаг нормалары — догручулуг, сәмимилик дүзлүк, нәзакәт, нәчиблик, тә'lim вә тәрbiјә һагтында мә'налы, һәм дә мұасир сәсләшән фикирләр сөjlәndијини дә кениш фактик мисаллар өсасында ишыгландырмышдыр.

Сабирин бәдии jaрадычылыгы вә ичтимаи-педагожи фәалијати онун педагогожи көрушләрниң дә айрыча бир проблем кими тәдгиг өтмәjи зәруриләштирир. Буна көрәдир ки, Азәрбајҹан педагоглары ардычыл олараг Сабирин тә'lim-тәрbiјә вә умумән педагогожи көрушләрни ејрәнирләр.

مکتبہ عربی زبان

مکتبہ عربی زبان

مکتبہ عربی زبان

М. Ә. Сабирин маарифпәрвәр вәпедагожи көрүшләри проблеми илк дәфә Әмир Тагыевин 40-чы илләрдә јаздычы на-мизәдлик диссертасијасында тәдпи олунмуш, 60-чы илләрпүн әүвәлнидә исә мүәллиф тәрәфиндән һәмин әсәр тәкмилләш-дириләрәк «Азәрбајҹан педагоги фикринин инкишафы та-рихиндән» монографијасына дахил едилмишdir. Мүәллиф М. Ә. Сабирин педагоги көрүшләринин гајнагларыны В. П. Йелиински, П. А. Крылов, С. Ә. Ширваны, А. Сәһнәт, Ч. Мәммәдгулузадә вә б. костәрмәклә бир сыра мүһүм мәсәләләре тохунур, хүсусилә Сабир јарадычылыгынын тәрбијәви әһәмијјетини кениш ишыглапдырыр. Бу да диггәгәлајигдир ки, «Сабирин маарифпәрвәр көрүшләри» дедикдә дә мүәллиф шаири маарифчи кими тәгдим етмир, о, һәр јердә халг шаирини нчтимай-сијаси көрүшләрини мәнсуб олдугу «Молла Нәсрәддин» ингилаби-демократик һәрәкаты илә бағылышыны тәсдиг едир. Тәдгигатчы шаирин маарифпәрвәр көрүшләринә онун «Авамлыг вә мәдәнијјәтсизлик һаггында», «Зијалылар һаггында» көрүшләрини дахил едир вә бунларын һәр бирини фактики материалла сүбут едир, ишыгландырыр. Сабирин сатирапарыны маарифчилек бахымдан нәзәрдән кечирән мүәллиф белә бир дөгрү нәтичә чыхарыр ки, Сабир буржуа-феодал зијалыларынын халгдан айры дүшмәсини ифша едәрәк онлара гарышы яни халг зијалыларыны ғојурду.

Лакин гејд етмәк лазымдый ки, бурада Сабирин недагожи көрүшләри дунја вә Азәрбајҹан исдагожи фикриндән тәчрид едилмиш шәкилдә тәдгиг олунур, алым өз ишини јалныз онун ше'рләрни тәрбијәви әһәмијјетинин шәрни илә мәһдудлаштыры рды.

Проф. Ә. Сеидов «Сабирин педагоги көрүшләри» мәга-ләсингдә исә мәсәләјә даһа конкрет шәкилдә јанашибыштыр. О, Сабир јарадычылыгында яни типли мәктәб, мүәллим, тәlim вә тәдрисин вәһдәти, схоластик тәдрис методун тә'лимдән кәнар едилмәси, идејалышыг тәрбијәси, дәрс вәсaitи вә дәрсликләр, әмек тәрбијәси, әхлаг тәрбијәси, ана дилинин вә рус дилинин тәдриси вә с. мәсәләләре даир көрүшлоринн тәдгиг едиб ајдыплаштырыр, шаирин мұасир тә'лим угрунда мубаризәсини онун јарадычылыгынын чох вачиб идеја хүсусијјәтләрнидән бири кими араштырырды.

«Сабир вә мектәб» проблеми бу илләрдә шанрә hәср блүнмуш тәдгигатын әсас мөвзуларындан бириң чеврилир. hәм дә мараглы одур ки, бу мәсәләјә даир тәдгигатларда Сабирин мектәб вә тәрбијә мөвзуларында ше’рләри тәһлил олундуғу кими, Сабирин умумијәтлә ушаг әдәбијатында мөвгеји дә аյдынлашдырылышы. Мә’лумдур ки, М.Ә.Сабир XX әсрин әvvәllәrinde jaaranan Azәrbaýchan uшаг журнallары Dәbistan» (1906-1908) нә «Рәhбәr» (1906-1907) илә сыйхы jaрадычылыг әлагәсинде олунмушшур. Ыемин мәсәләләр Осмат Еминовун, Эфлатун Мәммәдовун вә башга муэллифләrin ушаг мәтбуатында әдәбијат мәсәләләrinе hәср етдикләри намизәдлик ишләrinde тәдгигә чәлб едилмиши, M. Мәммәдовун Сабир вә мектәб monografiyaсында исә (1968) шаирин ушаг әдабијаты, деврунү ушаг журнallарында фәал, ардычыл иштиракы мөвзусу нисбәтән әтрафы көстәрилирди. Эсәрин «Сабир вә ушаг мәтбуаты» адланан әvvәlinchи фәслиндә тәдгигатчы, шаирин «Dәbistan» вә Рәhбәr журнallары илә әлагәсини мараглы фактлар әсасында ачырды. О, Сабирин ушаг мәтбуатында чап олунмасынын тарихини дәгиг мүәjjen едир, бунларда hансы әсәrlәrinin чап олундугуну конкретләшdirirdi. M. Мәммәдов Dәbistan журнallaryнын бағланмасы илә әлагәдар Сабирин Элминнәту-лиллаh ки, «Dәbistan» да гапанды!» сатирасынын јазылмасы тарихини вә сәбәбини илк дәфә олараг елми дәлилләрлә айдынлашдырылышы. Тәдгигатчы һәмин әсәр haggындакы мұлаһизәләрә мұнасибетини билдиреркән ше’рдә ишләдилмиш сөз вә ifadәlәр арасында мә’на әлагәсизлиji», «ујчунсузлуг вә jанлышлыг» ахтармачын әсассызлығыны, набелә айры-айры сөзлордән шиширдилмиш, гејри-елми нәтичәләр чыхармаг налларыны инандырычы шәкилдә тәкзib едир. Мүәллиf, Ә. Фирдовсинин мәшінүр «Шаһнамә» поемасындан M. Ә. Сабирин тәрчүмә едib илк дәфә «Рәhбәr» журнallында чап етдириди «Сијавуш» hekaјесинин тәрбијәви әhәmiyәtinи daňa dәgнг тәһлил едир. Мәсәлә бурасынадыр ки, башга тәдгигатчылар һәмин тәрчүмәдән данышсаларда, тәрчүмәnin sonunda M. Ә. Сабирин өзу тәrәfinдәn јазылыб тәrчүmәjә әlavә етдири вә бејук тәrчүmәvi әhәmiyәti олан Izdiјac» адлы парчадан

хүсүен бәһс ачмамышлар М.Мәммәдовун јаздығы кими «Сабириң шәрг әдәбијатының классики Фирдовсі идејаларыны давам вә инкишаф етдириди, һәмин идејалары XX әср Азәрбајҹан шәраити илә, хүсүен тәрчүмәни дәрч етдириди «Рәһбәр» журналының мәгсәд вә вәзиғеләри илә бөјүк мәһәрәтле әлагәләндирди және шубнәеиздир». Мүәллиф М. Ә. Сабириң «ичтимаи-мәдени тәрәгги угрунда» мұбаризәси мәсәләсін дә хүсуси арашдырып. О, бурада Сабириң иштиракы илә 1906-чы ил мајын 7-дә Шамахыда китабхана ачылmasындан да бәһс едир. Бу мәсәләдән данышшарқән мөвчуд тәһрифләрин үзәрindә хүсуси дајаныр, онлара сәрраст тәнтиди мұнасибәтини билдирир. Мәсәлән, о, дөврн мәтбуат материаллары эсасында китабхананың ачылысында Сабириң шे'р охумасы вә буна бәнзәр мәсәләләр нағтында көркәмлі мааариф хадими Чәмо Чәбрајылбәјлинин хатирәләрindә верилән сәһв мә'lumatы³ чох нағлы вә инандырычы дәлилләрла тәкzib едир. М.Ә.Сабириң 1906-1908-чи илләрдә Шамахыдақы әдәби, ичтимаи-недағожи фәалијәтинин мұхтәлиф чәһәтләрини ишыгландыран мүәллиф, бурада шаириң һәјатына айд тәдгигатларда жол верилән бир сырға тәһриф вә с. сәһвләре дә диггәти јөнәлдир.

Мүәллифин, Сабириң ушаг ше'рләrinin јазылма вә нәшри тарихини дәғигләшdirмәси дә тәгdirеләjig чәһәтләрдәндир. Китабда Сабириң Балаханы мәктәбинde мүәллимлик фәалијәти дә кениш әнатә олунмушшур. Сабириң 1910-11чи илләрдә ушаглар учун јаздығы «Мәктәб ушагларына тәһfә» силсиләсіндән олан бә'зи мәнзүм hekajә вә ше'рләrinin јаранма вә нәшр тарихи барәдә jени вә мараглы мә'lumat да монографияны фактиki материал чәһәтдәn хејли зәнкин-ләшdirir. Мәлумшур ки, һәмин әсәrlәr Сабириң вәфатындан соңra «Мәктәб» журналында чыхмышдыр. «ноhопнамә»нин 1948 вә 1960-чы ил чапларында исә бу ше'рләr «Илләри мә'lum олмајан әсәrlәr» кими тәгдим олунмушшур. М. Мәммәдовун тәдгигаты нәтижесинде бу фактиki сәhvi тәсnih етмәк мүмкүн олумушшур.

1. М. Ә. Сабир. -nohопнамә», III чилд, — Бакы, Азәрб. ССР ЕА нәшријаты, 1965, сәh- 128—129.

2.Бах: «ноhат», 1906, 14 маj.

3.Ч. Чәбрајылбәјли. Сабир нағтында хатираләр. Әдәбијат гәзети», 1936, 21 нообр.

«Сабир вә мәктәб» кытабы бөјүк халғ шаиринин маариф саһәсиндә хидмәтләри, мәтбуат әлагәләри, мәдени-ичтимай хидмәти вә һәјаты һагтында елми фактларда зәнкин олан әһәмијәтли бир эсәрdir. Сабир вә мәктәб проблеминә әввәлләрдә дә бир сыра мәгалә вә монографија һәср олунмушшур. М. Мәммодовуп әсәри өзүндән әввәлки тәдгигатлардан, о чүмләдән Ә. Тагијевин һагтында бәһс етдијимиз әсәрләrinдән мүэллифин илк мәнбәләре, дөврн мәтбуат вә архив сәнәдләрине истинаад етмәси илә фәргләнир.

Халгын мәденијәт вә әдәбијат тарихинде бөјүк мөвгө газапмыш көркәмли сималарының өз мұасирләри, сәнәт достлары илә әлагә вә мұнасибәтләринин тәдгиги опларын јарадычылыгларының вә шәхсијәтләринин өјрәнилмәсендә чох бөјүк әһәмијәтә маликдир. Әдәбијагымыз тарихинде бир дөврдә јашамыш көркәмли шәхсијәтләрин достлуг вә әмекдашлыгының мүәйјен епизодлары, чизкиләри тарихи сәнәдләрдә, һафизә вә хатирләрдә бу күnlәре гәдәр јашаса да, әдәбијатшүнаслыгда бу мөвзу чох ваҳт үмуми, өтәри әсәрләр шәклиндә хатырланмышдыр. Һалбуки о, хүсуси тәдгигата еһтијачы олан проблемләрдән биридир. Классики һәртәрәфли өјрәнмәк, јарадычылыг әлагәләрниң ән дәрин гатлары илә ачмаг бахымындан бу мөвзу сон дәрәчә вачиб вә кениш имканлыдыр. Сәнәткарын мұасирләринин мұһитинде тәдгигинин әһәмијәти ондадыр ки, бу јол илә онун јарадычылыгыны дөврүн ичтимай-әдәби просеслери илә сых тәмасда ачмаг, гијмәтләндирмәк имканы јараныр. Хүсусилә Сабириң һәјат вә јарадычылыгы еле олумушшур ки, ону һеч ваҳт мұһитиндән, мәнсуб олдуғу әдәби-ичтимай шәрайтдән айры тәсәввүр етмәк гејри-мұмкүидүр Сабир достлар вә дүшмәнләрә сых әнатә олунмуш шаирdir. О, мәһз әгидә, мәсләк достларына архаланараг мұбаризәсінн давам етдирир. һәр ше'ри шаире йүзләрә дүшмән газандырырды. Белә бир нал Сабириң мұасирләри мұһитинде тәдгигини зәруриләштирмишdir. 60-чы илләрдә јарадылан әсәрләрин бир чохунда (М. Мәммәдов, А. Заманов, Ф. һүсейнов, И. Агајев вә б. белә бир мөвзу өн плана кечир.

Бу мөвзуја дайр әсәрләр диггәти она көрә чәлб едир ки, Сабир вә мұасирләри» мәсәләси узун мүддәт тәдгигатдан кәнарда галмыш, хүсуси олараг араңдырылмамышдыр. М. К. Әләкберли, Ч. Мәммәдгүлузадә, Ә. Шәриф, Ч. Хәндан, Мир Чәлал, Ә. Мирәһмәдов, К. Талыбзадә вә башга-

ларынын Сабире, жаҳуд бу дөврүи әдәби проблемләриңе аид тәдгигләринде һәм мин мәсәләје ахмаг мүәйјән ишарәләр едилемшидир. Сабиршүнаслығын бә'зин проблемләри кими, бу мәсәләнин дә мүстәгил вә елми тәдгиги билаваситә 60-чы илләрә мәхсуседур. Мәһз бу илләрдә А. Сәхнәт, Ч. Мәммәдгулузадә, Ә. Нәзми, А. Шант, М. Ә. Мә'чүз, Ә. Гомкусар нә башга мұасирләри илә Сабирин јарадығылыг әлагәләри, достлугу, јолдашлыг мұнасибәтләри, мұасирләринин онун зәнкін ирсінни гијмәтләндирмәк, нәшр етдирмәк саһесиндәки сәjlәр вә с. әсаслы шәкилдә ежрәнилмәjә башланмышдыр. Ә. Нәзми ирсінни тәдгиг етмиш профессор Ф. Һүсейновун бир сыра јазыларында илк дәфә олараг бу икі көркәмли молланәсрәддинчи шаир арасында јарадығылыг мұнасибәтләриндән нисбәтән кениш данышылмыш, Ә. Нәзми илә Сабир сатиравы арасында мөвзү, мәзмун, идея жахынлығына, форма бәнзәјишине, дикәр үмуми чәhәтләри, бир силсила шे'рләrinde Ә. Нәзминин Сабири тәглид етмәсінә, набелә Сабирин өзүиүн Ә. Нәзминдән мөвзү чәhәтдән тә'сирләндіjине даир мараглыфактлар кәтирилмишdir. Әдәбніjатшүнаслардан Іагуб Исмаїлов Сабир вә Шаиг», Ф. Садыгзадә «Сабир әдәби мәктәбинин көркәмли давамчысы» мәгаләләrinde бәjүк шаирин мұасирләри илә чохчәhәтли мұнасибәтләринин мүһүм тәрәфләри вә проблемләrinin аждынлаштырмаса чальшымышлар. Ф. Садыгзадә доктор мүәйјән едир ки, Сабирлә Мә'чүз арасында мөвзү вәформа бәнзәjиши һәрикн шаирин әдәби концепсија, бәдии идрак жахынлығындан ирәли кәлмишdir.

«Сабир вә мұасирләри» мөвзусунун чох әhәмиjәtli бир аспектti Ч. Мәммәдгулузадә илә М. Ә. Сабирин әлагәләри, онларын вайиd идея-бәдии мөвгедә дајанараг әдеби фикирде ингилаби демократизмин мөhкәмләнмәси ѡолунда биркә чальшымалары проблемидir. Ҳүсуси демәк лазымдыр ки, Ч. Мәммәдгулузадә вә Сабир мұнасибәтләри тәкчә икі бәjүк сәнэткарын мұнасибәтлери деjildir, һәм дә икі бәjүк реалист вә демократын XX әсерин идея-әдеби просесине истигамәт верән рәhбәрлиjини, баштырығыны да өзүндә ehtiva едир. Мәһz буна көрә бу мұнасибәтләр чохчәhәtli вә мәзмунлудур. Онун бир чох хүсүспijәtleri әдебиjатшүнаас Мәс'уд Вәлиевин «Мәслек гардашлары мәгаләсіндә изаh олунмушдур. Мүәллиf билаваситә һәр икі сәnэткарын бәдии ирсіндән мараглы паралелләr кәтиrmәkлә белә

бир фикри сүбуга чалышыр ки, һәјат һәгигәтинә сәдагәт, ичтимаи варлығын әсас мәнијәтини халга чатдырмаг бу сәнәткарларын мәсләк достлугунун әсасы олмушшур.

Тарихчи алим Мухтар Гасымовун «М. Ә. Сабирин «Молла Нәсрәddин» журналында фәалийәти» мәгаләсіндә дә Җ. Мәммәдгулузадә, һәмчинин, «Молла Нәсрәddин илә Сабир арасында әлагәдән бәһс едилмишишді.

XX әэр тарихи-әдәби инкишаф проблемләрнин ишләркән әдәбијатшүнаслыг қөркәмли мәдәнијәт хадимләринин идея мөвгеләрини аյдынлаштырмаға даһа артыг меjl едир. Велә мұнасибетләр сырасында Җ. Мәммәдгулузадә Сабир арасында идея-јарадычылыг әлагәләри наглы олараг тәдгигатчаларын дигтәт мәркәзиндә дајаныр. Бу проблем А. Заманов, М. Мәммәдов вә башгаларының әсәрләринде нисбәтән кениш шәрh олунур. Профессор М. Мәммәдовун бөjүк шаирин һәјат вә јарадычылығына, дөврүнүн әдәби просесинде чохчәнәтли иштиракына һәсп олунмуш тәдгигатларында Җ. Мәммәдгулузадә вә Сабир мөвзусу айрыча јер тутур. Алимин «Идеал гардашлары» (1967) монографиясы билаваситә бу проблемә һәсп олунмушшур. Монографияда илк дәфә олараг бөjүк ингилаби сатирикләrimизин јарадычылыглары гаршылыглы идея-естетик мұнасибәтдә тәһлилә чөлб едиллр. Бурада онларын идея-әдәби мөвгеләринин жахынлығыны тәсдиг едән дәlliлләр вә фактлар тәдгигатта кәтирилди кими. Јарадычылыглары да бу баҳымдан әтрафлы нәзәрдән кечириллир.

Мәлумдур ки, Сабирин «Молла Нәсрәddин»лә әлагәләри, Җ. Мәммәдгулузадә илә идея достлугу мәсәләси әvvәllәr дә елми фикрин диггәтиндән кәнarda галмајыб. Лакин тәдгигатларын әһәмијәттини азалтмадан демәлијик, онлар бу мұнасибетләри нисбәтән өтәри, даһа соч үмуми шәкилдә нәзәрдән кечириллр. М.Мәммәдовун тәдгигаты исә бу проблеми кениш әдәби-бәдии материаллар әсасында изаһ едир ики сәнәткар арасында мұнасибетләrin әдәби кедишшата тә'сирини өн плана чәкир. Мүәллиф бу мөвзунун тәдгигинде мөвчуд и нетичәләри гијмәтләndirди кими, юл верилен гүсур вә төһрәфләри дә мејдана чыхарып. Тәдгигатда илк нөvbәdә Җ. Мәммәдгулузадә илә Сабир арасында јараныб меһкемләнмиш мубариз идея, мәсләк достлугунун ичтимаи-сијаси вә тарихи көкләри арашшырыллыр.

М. Мәммәдов фактиki материалы сафчурук едәрәк, сөнэткарын достлуг'унун «Дәрин мәзмұнлу, юқсак мәслек достлугу олдуғуну, азадлыг үтрунда мұбаризә идеалына хидмәт етдиини илк мәнбәләр әсасында сәңкүйеләндирір».

М. Мәммәдовун тәдгигатынын үмде мәзијәтләриндән бири дә будур ки, бурада Ч. Мәммәдгулузадә вә М. Ә. Сабир мәслекдашлығынын характер хүсусијәтләри онларын жара-дышылыгларынын идея-естетик вә типология әлагәләри фонунда шәһр олунур. Бу идея-мәфкурә вә әдәби достлугу бејүк реалист әдебијат үтрунда мұбаризә шәрдайтіндә мә'нан-ландыран мүәллиф дөргөн олараг языр: «Ч. Мәммәдгулузадә илә Сабир арасындағы гарыштырылғы әдәби әлагәләрин илк тәзашыр формасы һәр ики сәнэткарын ежни мөвзузуни бирлікдә ишләмәсі, бу вә ja дикәр мәсөләни ежни истиғамәтдә ишыгландырмасы шәклиндә мејдана чыхмышдыр».

Ч. Мәммәдгулузадә илә Сабир арасындағы әмәкдашлығын тарихини дәғигләштирәрәк М. Мәммодов көстәрир 1906-чы илин 28 апрелиндән башланан бу әмәкдашлыг кетдикчә инкишаф едіб кенишләнмиш, илк вахтлар даһа чох халғын тәрәггиси, елм, мәктәб, кәңч нәслин тә'лим вә тәрбијәси мәсәләләринин ишләнмәсіндә өзүнү қөстәрмишдирсә, соңрадар халғ азадлығы, ингилаби һәрәкат кими дөврүн мұнум ичтимай-сијаси һадисәләр дә әнатә етмишdir». Мүәллиф бу биркә жарадычылығ әмәкдашлығы иәтичесіндә жаранан бир сырға фелјетон, һекајә вә сатирапары мөвзуларына, идея истиғамәтләрина көрә тәсниф едир, конкрет әдәби-бәдии әсәрләрин типология охшарлығында Сабир вә Ч. Мәммәдгулузадәнин бу достлуга әсасланан жарадычылыгларынын зәманә илә сәсләшмәсіни, реализмә хидмәт етдиини аյдашыладырыр.

1905-чи ил ингилабынын тә'сири алтында Иранда вә Җенуби Азәрбајҹанда башланан милли азадлыг һәрәкатына, һөкүметинин вердији жаланчы «фүрријәтә мәслек гардашларынын мұнасибәти һағтында М. Мәммәдовун мушаһидә вә мұлаһиззәләри елми чәһәтдән дәгиг вә тарихи әсаслара малиқдир. Мүәллиф Ч. Мәммәдгулузадәнин «Иранда һүрријәт», һәмшәри фелјетонлары илә Сабирин «Нолур ширинмәзаг етсә мени һәлваји-һүрријәт» с'атирасыны мәһз онларын биркә әмәкдашлығынын мәһсулу олан әсәрләр кими әтрафлы тәһлил едіб гијмәтләндирir. Конкрет бәдии әсәрләрин мұгајисәли тәһлили просесинде тәдгигатчы белә бир нәтижәе қәлир ки, бу әсәрләрдә Сабир вә Җәліл Мәм-

мәдгулузадә Иран ингилабынын мұвәффегијәтли вә зәиф қәһәтләрини риалистчесинә көстәре билмишләр.

Тәдгигатда Ч. Мәммәдгулу'задә вә Сабирин Иран ингилабына һәср олунмуш әсәрләrinin гарышылыглы әдәби тә'сир мәсәләси әсасында тәһилил дә мараглы тәшеббүсдүр, бу, һәм дә мүәллифә һәмин әсәрләрә мұнасибәтдәki бә'зи елми вә фактики жаңылысыларда дүзәлиш вермәjә имкан жарадыр. Азәрбајҹан сатирик әдәбијатынын ики бөյүк классикинин ганышылыглы әдәби әлагәләринин, әмекдашлығынын дәккәр тәрәфләри дә М. Мәммәдовун тәдгигатында аjdынлашдырылмышдыр. Мәсәлән, Ч. Мәммәдгулузадә илә Сабирин илк миilli ушаг мәтбуаты олан Дәбистана мұнасибәтләrinдәki мәгсәd вә мәрам бирлиji, идея-бәдии жаһыныг зәнкин фактлara әсасен әсәрдә тәдгиг олунур.

Мә'лум олдуғу кими, әдәбијатшұнаслығымызда «Молла Нәсрәddin» журналынын жарапмасы, фәалиjәti, кениш ич тимаи-әдәbi шеһрәt газанмасында бу ики сәнэткарын ролуну гијметләндірәркәn елмимиз учун мүддәт зиддиjәтli вә биртәрәфли мұлаһизәlәr.a дә ѡол вермишdir. Сабиршұнаслығын бә'зи мәсәләләрі кими, бу мәсәлә дә сон тәдгигатларын нәтичесинде һәлл едилмиш, һәр ики сәнэткарын мөвге вә ролу обьективчесинә апкара чыхарылмышдыr. «Идеал грдашлары» бу проблемин изаһында мұһым әhәmijjәt кәсib еdir. һәгигәтdir ки, «Молла Нәсрәddin» журналынын мейдана кәлмәси M. Ә. Сабир жарадычылығынын бәдии мүндәричә вә формача тамамилаjени бир истигамәтde инкишафында мисилсiz рол оjнамышдыr. M.Мәммәдов әсәрдә бу мәсәләни даha әтрафы вә тутарлы (фактларла нәzәrә чарпdyрыр. «Молла Нәсрәddinchi Сабир дүңжакерүшүнә вә сәнэткарлығына мұтэмади олараг тәкмилгәшдиричи тә'сир костәрмәsinә мисал олараг мүәллиf журмалда Иран ингилаби һәрекатына, жаланчы мәшрутәjә вә c. даир нәшр олунмуш публисист мәгалә вә фелjетонлары мисал кәтирир, бу фелjетонларla Сабирин Иран ингилабына аид шe'rlәri арасында сәэләшшәn идея-бәдии мәтнләr таптыr. Еjни заманда Сабирин дә журналын поетикасына тә'сirини аjdынлашдырыr, опун мүәллиfләrinin jaрадычылығыны халы шаириин өз нәватар ноезијасы илә истигамәтләndirдиjини изаһ еdir. Бу мәгсәdә тәдгигатчы Сабирин «Молла Нәсрәddin» сәhiifәlәrinde чәналәти, наданлығы, руhанилиjн, беjнәлхалт иртичаны, шaһ деснәтизмини, мәдени керилиji тигид аләminә тустан сатиralарынын фәhlә һәjатына, Иран

ингилабына әо с. һәср едилмиш әсәрләринин «Молла Мәсәрддин» ин әмәкдашларына—әдіб, шаир вә рәссамларына тәсири үзәринде әтрафлы дајаныр. Чохлу тутарлы нұмунәләр әсасында Сабирин мөвгейини аյдынлаштырмаға наил олур.

Мәммәдгулузадә илә Сабир арасында әлагәнин башга бир чәһети бејүк әдібин өз шаир доступун зәңкин ирспәнә мұнасибәтін мәсәләсідир ки, китабда бу мәсәләjә дә хүсуси айдынылыг кәтирилір. Догрудур, индијә кими «Сабир вә мұасирләри» мөвзусундан, милли тәнгидимизин тәшеккүл тарихиндән бәһс едән тәдигатларда Ч. Мәммәдгулузадәнин Сабир ирсинә мұнасибеті тамам көнарда галмајыб. Лакин М. Мәммәдовун тәдигатында диггәти чөлб едән орижиналлыг одур ки, бурада Ч. Мәммәдгулузадәнин Сабирлә бағыл мә’лум мәгала вә хатирәләри дејил, һәм дә бир сырға жени әсәрләри, мәсәлән, индијәдәк намә’лум «Гәнимет» фелјетону бу бахымдан арашдырылып. М. Мәммәдовун тәһлилләріндән белә доғру нәтичә чыхыр ки, көркәмли әдібин магаләләріндә олдуғу кими, фелјетонларында да Сабирин ана дилимизин тәмизлиji вә хәлгилиji угрунда мұбаризәси тәгdir олунмушшур. Ч. Мәммәдгулузадә Сабир поэзијасынын мұасирлик, актуаллыг вә һәјетилик кејfiijәтләрини онун реализминин сәчијәви хүсусијәтләри сајмышдыр. Сабир дүнијакөрүшүндәki мәһдудлуг, динә мұнасибәт һагтында Ч. Мәммәдгулузадәнин ро’ji вә фикирләри Сабиршұнаслыға чохдан мә’лум олса да, М. Мәммәдов бу мәсәләни жени фактларла ишыгланыштырып

Тәдигатда мәфкурә достлугунун муһум бир чәһети кими Ч. Мәммәдгулузадәнин вә онун рәhbәрлік етдији «Молла Нәсрәддин» әмәкдашларынын Сабирә гајғысы да хүсуси арашдырылып. М. Мәммәдовун бу нағисе илә әлагәдар бә’зи тәфәррүатлары дәгигләшdirмәси дә мұсбәт һалдыр. Мәсәлән, о, илк дәфә олараг сүбугта чальшыр ки, Сабирин Тифлисә мұаличәjә бирчә дәфә кетмәси һагтында фикир дүзкүн дејил, бу мәгәдәлә шаир Тифлисә ики дәфә кетмишdir. Лакин ону да дејәк ки, бу тәфәррүатын даха е’тибарлы сәнәдләрлә сүбугтуна индинин өзүндә дә хүсуси еңтиjaч вар. Сабир вә Ч. Мәммәдгулузадә даха кениш — «Сабир вә мұасирләри» мөвзусунун әсас, апарычы факты олса да һәр һалда онун там һиссәсі дејилdir вә буна көрә Сабирин өз дөврүнүн әдәби просесинде, ичтимай һәјатында иштиракыны там әнатә етмир.

Сабириң дөврүнү, шәхсијәтини, јарадычылығыны вә с. еўрәнмәк баҳымындан Сабириң өз муасирләри илә мұнасибәти мөвзусу да кениш имканлыдыр. Бу проблем өз тәдгини профессор А. Замановун тәдгигатында тапмыштыр. А. Замановун бу мөвзу әтрафында узун иллик сәмәрәли елми-әдәби ахтарышлары онун «Муасирләри Сабир нағтында» мәчмуәсинин (1962) вә «Сабир вә муасирләри» (1973) монографијасының жарнамасы илә нәтижеләнмишти. А. Замановун мұасирләринин Сабир нағтында 70-дән чох мәгалә, хатирә вә ше’рини топлајыб онлары рактики шәһрләрлә нәшр етмәси Сабириң өз дөврүнүн габагчыл мәдәнијәт хадимләри тәрәфиндән нечә гәбул едилмәси кими мұһум мәсәләни елми һәллинә хејли көмәк көстәрмишти. Илк мәнбәләр әсасында тәртиб олунан бу мәчмуәдәки гејдләриң мұһум бир фаждасы да ондан ибарәттири ки, тәртибатчы бу мәгалә вә хатирәләрдә мушаңидә олунан тәһрифләри, гејри-дәгит актлары вә јанлышилглары демек олар ки, тәсіні әтмишти. Бу материаллары диггәттә еўрәнән А. Заманов һәмин әсәринде белә бир фикрә көлир ки,

- Муасирләри Сабир јарадычылығының маһијәтини бүтүн инчәликләри, бүтүн дәринликләринәдәк дујмуш, бөјук шаир нағтында гијметли фикирләр сөјләмишләр».

Муасирләринин хатирәләри исә тәдгигатчыја Сабиршунастырга көк салмыш бә’зи јанлыш вә долашыг нөгтәләри тәсінің едиб айдынлаштырмаг, набелә шаирин һәјатының айры-айры дөврләри илә әлагәдар әңтималларын һәгигәт олдуғуну субут учүн хејли фактик әсас верири. Белә ки, муәллиф бу дәјәрли материаллара әсасен сүбуга чалышыр ки, сағлығында Сабирә һәгигәттән һәдә мектубу жазылмыш, шанры вәфаты вә дәғиң мәрасими бә’зи хатирәләрдә сөјләнилди кими, неч дә сүкутла, лагејдликлә кечмәмишти. Бурада белә бир һәгигәт дә инкар едилир ки, Сабир Тифлисдә муаличәдән соңра Шамахыја гајыдыбы орада галмамыш, јенидән муаличә мәгсәдилә Бакыја кетмишти. Хатирә вә мәгаләләрдә Сабириң һәјаты, шәхсијәти нағтында белә дөлилли, субугту чохлу материаллара раст көлмәк мүмкүндүр. Алимин Сабир нағтында муасирләринин фикир вә мұнасибәтләрини еўрәнмәк саһәсинде ахтарышлары онун «Сабир вә муасирләри китабының жазылмасына сәбәб олмуштады.

Бу монографијда Сабирин һәјаты, јарадычылыгы илә бағлы мәсәләләр - шаирин саглығында јабанчы гуввәләр тәрәфиндән һәдәләнмәси, онун хәстәләнмәси вә олумунун сирләринә гә'сири, ирсинин топланыб нәшр едилмәси учун көрүлән ишләр вә с. кими мәсәләләр инччәликләrinә гәдәр ишыгландырылып. Хүсусилю монографијанын илк фәсли («Имзасыз мәктублар») бу баҳымдан хүсуси мараг догурур. Бурада Сабир поэзијасынын халгын ичтимаи һәјатына чох гуввәтли шәкилдә дахил олмасы һисс олунур. Һәлә шаирин сачлығында «Бејнәлмиләл» ше'ринин нечә бејук эко-сәда докурдуғу вә нечә јүкәк гијметләндирildији долгун нәзәрә чарпыр. Шаирин халгын мәдәни һәјатыны чанландырмаг тәшәббүсүләри — Шамахыда өз сә'жи илә театр тамашасы кечириб, гардаш гыргынындан зәрәр чекәнләрә мадди јардым көстәрмәси, Шамахыда «Үмид мәктеби» ачмасы кими мәсәләләр дә бурада этафлы шәһр олуимушдур.

Тәдгигатда Сабирә гајғы кими муасирләrinин онун әсәрләrinini чап етдirmәк иши дә бүтүн тәффәруатларына гәдәр арапшырымшылдыр. Китабда муәллиф тәкзибедилмәз тарихи фактлara вә мәнбәләрә эссланараг белә бир һәгигәти ашкара чыкырыр ки, «*һөнәнпәнәмә*» индијә гәдәр Сабиршұнасларын гәбул етди кими илк дәфә 1912-чи илдә јох, 1913-чу илдә чап едилмишdir¹. Биз, «*һөнәнпәнәмә*»нин илк нәшрләrinин (1913, 1914) тәшкили һагтында А. Замановун ахтарышларыны тәгdir етмәкla јанаши, бурада ону да демәлијик ки, белә бир ишдә илк нәшрләrin мундәрәчесинин, тәртиби принципләrinдән бәhc ачылмамасы чатышмазлыг кими нәзәрә чарпыр.

Сабир елә сәнәткардыр ки, муасирләri ону дәрhal тәгdir етмишләр. А. Замановун тәдгигаты бу барадә зәнкин материалы вә мәнзәрәни өзүндә ифадә едир. О, Сабир јарадычылыгы барадә муасирләrinin фикир вә мұлаһизәләrinin системли шәкилдә изләjir, бу поэзијанын мөвзү хүсусијәтләри, тәнгид һәдәфләри, реализми, хәлгилиji, дәрин ичтимаи вә идраки әһәмијәти, классикләrlә бағылышы, әдәби инкишафа тә'сири вә с. мәсәләләри этафында Азәрбајҹан әдәби тәнгиди фикринин ахтарышларыны умумиләшdirir. Бурада. А. Сәһиетdәn тутмуш Ф. Көчәрли, А. Шаиг, Гафур Рәшад, Ә. Фәһми, Ә. Тоғиг, Ү. Начыбәјов, Ә. Шаһбази, Џ. В.

¹ Шамил Гурбанов. Сабир вә муасирләri (китаб һагтында ро'j), «Азәрбајҹан», 1973, № 5, сәh. 203.

Чәмәмзәминли, Һ. И. Гасымов, Ә. һагвердиев, С. С. Ахундов, С. Һүсеји, Һ. М. Чамалов кими зијалыларын, Н. Нәриманов, Р. Ахундов, Д. Бүнjadзәдә кими ичтимаи хадимләрин, набелә Иран Азәрбајҹанындан олан С. Ч. Пишәвәри, Искәндәр Гәффари Сүрхпуш, М. Е’тимад, Ә. Шәһријар вә Әли Әкбәр Деһходанын вә башга шәхсләрин язылары тәһилл өдилир, онлар марксизм-ленинизм тә’лими мөвгәјиндән гијмәтләндирiliр. Мүәллифин бу материаллара тәнгиди јанашмасы онлар арасында фәрги, набелә мәһдуд чәһәтләри көрүб гејд етмәси тәгdirәлајгидir.

А. Заманов ингилабдан әvvәл, о чүмләдән 20-чи илләрдә Сабиршұнаслығда өзүнү һисс етдиရән бә’зи јанлыш, гејри-елми вә зиддийәтли фикирләри дә јери кәлдикчә арашдырыр. Мәсәлән, мүәллиф Сабир ше’рләринин дил вә вәзи хүсусијәтләри илә бағлы Ә. Мұзнибин фикирләринин ниһи-лиист бир мөвгедән сөjlөnилдијини вә 20-чи илләр әдәби кәнчилијинин Сабирлә «Молла Нәсрәddини гаршылашдырмаг се’jләринин методоложи чәһәтдән јанлыш олдуғуну һаглы тәнгид етмишидир. Һәмчинин о, докру көстәрмишидир ки, «Сабириң фәалијетини һәјат вә «Фұјузат»ла бағламаг, онун формалашмасында Әлибәј Һүсейнзәдәнин бејүк рол ојнадығыны иддия етмәк тәшәббүләри дә әсассыздыр».

Сон дөврә гәдәр Сабир һагтында елми-тәнгиди әдәбијатда мұбанисөли галан бә’зи мәсәләләр дә бурада нәзәрдән кечирилмишидир. Бунлардан бири Сабириң «Милләт нечә тараң олур олсун . . .» сатирасынын мүәллифлиji мәсәләсидир. Тәдгигатчы мүәjjen әсаслар кәтирмәклә, ј’ни ше’рин Сабирә аид олмамасы һагтында Ч. Мәммәдгулузәдәнин фикрини, Сабир шерләринин Ө. Фаиг тәрәфіндән тәртиб өдилмиш сијаһысында бу ше’рин олмамасыны вә бир дә Ч. Мәммәдгулузәдәнин ше’рин алтында өз дәсти-хәтти илә «Молла Мәсрәddин» имzasыны гојмасыны әсас көтүрәрәк белә нәтичәjә кәлмишидир ки, ше’р Сабирә јох, Ч. Мәммәдгулузәдәjә мәхсусдур¹.

А. Заманов јухарыдакы һәкмүнү даһа чох бунунла әсасландырыр ки, Ч. Мәммәдгулузәдә өз дәсти-хәтти илә - Молла Нәсрәddин» сөзүнү ше’рин алтында язмышдыр». А. Замановун бу мұлаһизәләри нә гәдәр мараглы олса да,

¹ Вахтилә А. Заманов ше’рин Өмәр Фаиг Не’манзадәjә аид олдуғуну да мұлаһизә етмишидир. Вах: А. Заманов. Бир мұбанис һагтында. «Азәр. ССР БА-нын Хәбәрләрн». (ичт.елм.сер), 1964, № 5, снн. 119,126.

јенә мұбаһисәли көрүнүр. Чүнки текстология тәмрүбәдә вә үмумән мұәллифијиин атрибусијасы просесидә А. Замановун әсасландығы үсул мәгбул дејил вә бу сәбәбдән дә һәмин сатиранын М.Ә.Сабирә айд олмадығыны елми шәкилдә сұбута жетирилмиш heсаб етмәк олмаз. Қонғоппнамә»нин бүтүн нәшрлөринә дахил едилмниш, әдебијат тарихи вә монографијаларда М.Ә.Сабира исканд едилән «Милләт нечә тараф олур олсун . . .» сатирасының һәғигәтән Ч. Мәммәдгулузадәјә айд олмасы нағтында һөкм вермәк үчүн даһа е'тибарлы вә күчлү дәлилләрә еңтијач варды.

60-чы илләрдә тәдгигат Сабири ажрылығда дејил, ичәрисинде формалашдығы, јарадычылығынын инкишаф етди әдәби-тарихи просеседә гаврамаға чәһд едир. А.Замановун әсәриндән соңра бу мә'нада икінччи мараглы әсәр олараг профессор М.Мәммәдовун «Сабир вә мәтбуат» китабы көстәрилә биләр. Үмүмнијјәтлә, Сабир вә мәтбуат, еләчә дә Сабир вә Азәрбајҹан демократик мәтбуаты мәсәләсі кениш вә әнатәли мөвзудур. Ону тәдгиг етмәк тәкчә Сабири јох, мүәјјән мә'нада XX әср Азәрбајҹан әдәби просесинин бә'зи мүһүм өңеңтәрлөрини тәдгиг етмәк демәкдир. Буна көрә дә Сабириң мәтбуатла оәлагәләри вә бә'зи органларда билаваситә иштиракы, ше'р, мәгалә вә фелјетонларының там дүрүст мәтнинин мүәјјән едилмәси, кизли имзаларының ашқар седилмәси, шайрин публицистникасының тәһлили бу монографијаның әсас иробылемләрни тәшкىл едир. Шайрин мәтбуатла әлагәләрини диггәтлә, со'јлә арашыран мұәллиф өзүнүн гејд етди кими, онун бир сыра әсәрләрини, о чүмлән 30-а жаҳын әләби-тәнгиди вә публицист мәгаләсини, бә'зи фелјетонларыры илк дәфә тәдгигата чөлб етмишdir. М. Мәммәдовун тәдгигатында Сабириң өз дөврүнүн ән габагчыл, демократик мәтбуат органлары илә әлагәснинин мигъясыны, идеја-бәдии характеристерини ишыгандырмага, онун өз мұасирләри илә мұнасибәтини даһа әсаслы фактларла көстәрмәјә чалышмыш вә бунун үчүн мәтбуаты изләмәклә бәрабоәр, архив сәнәдләриндән дә бәһрәләнмәли олмушшур.

Сабириң мәтбуатла әлагәләри проблеминин мәркәзинде монографијада илк нөvbәдә М.Ә.Сабир вә «Молла Нәсрәддин» проблеми дајаныр. Әvvәлки тәдгигатларында олдуғу

1. М. Моммадов. Сабир вә мәтбуат. Бакы, Елм иәшријаты, 1971 (Гитул сәнифәдә китаб «Сабир вә Азәрбајҹан демократик мәтбуаты» ады верилмишидир).

кими, бурда да М.Мәммадов бә'зи мұбаһисәли мәсөлеләри айдынлаштырмага чالышыр. Мұәллифи һөр шејден әввәл Сабиршұнаслығда мұбаһисәли олан бир мәсөлә шайрин Молла Мәсрәддинә көлишинин тарихи, башга созә, журналын 4-чү нөмрәсіндә дәрч олунмуш «Милләт нечә тарағ олур олсун . . .» сатирасының мұәллифлиji мәсөләсі дүшүндүрүр. Тәдгигатда дејилди жи кими, «Шайрин «Молла Нәсрәддин» журналында ھансы нөмрәдән е'тибарән иштирака башламасы да мәһз ھемин ше'рин тарихи вә талеји илә әлагәдардыр». Бурада ону да дејек ки, бу ше'рин мұәллифлиji мәсөләсі үмумијетле 60-чы илләр Сабиршұнаслығының мұбаһисәсінде чөврилир. Әввәлдә көстәрдијимиз кими, А. Заманов мүәjіjен фактлara әсасланараг ше'рин мұәллифлиjiини Ч.Мәммәдгулузадәјә аид едир. М.Мәммәдов исә она оәкс мөвгеде дајаныр вә چохлу дәлилләрде ше'- рин мәһз Сабирә мөәхсес олдуғуна сүбүт едир. Бизә елә көлир ки, М. Мәммәдовун иснад етди жи мәнбәләр «Милләт нечә тарам олур олсун . . .» сатирасының Сабир гәлеминин мәһсулу олдуғуна неч бир шубхә јери гојмур. Академик Мәммәд Җәфәрин дедији жи кими, Мұәллиф бу мұбаһисәjә өз мұнасибәтини көстәрәркән ھемин мәшінур сатираның Сабир гәлеминдән чындығына бизи инапдырыр.

М. Мәммәдовун кәтириди бир сыра тутарлы, инандырычы дәлилләр дикәр әсәрләrin дә мұәллифлик талејнин мүәjіjәнләшдирмәjә хүсуси көмәк көстәрір. Бундан әлавә, М. Мәммәдов Сабир сатирапарында кизли имзаларын ишләдилмәсі сәбебинин дә елми сәчиijәсини вермиш, шайрин кизли имзасы әтрафында әсаслы тәдгигат апармышдыр». О, Сабирин кизли имзадан истигадәсіни анчаг «мұртәче үнсүрләрни тәгиби илә изаһ едән мұәллифләрә тамамилә разылашмараг доңру олараг буну «бейүк шайрин гаршысына ғојдугу мәгсәдә», бу вә ja башга сатираның мөвзу вә идея мәзмунунда ахтармышдыр». Мұәллифин бу гәнаәттini китаб һагтында тәнгид дә әсасен бәjәнмишdir. (Гулу Холилов).

Мә'lумдур ки, Сабирин мұасирләри илә әлагәсі кениш олдуғу кими, ھәм дә چохчәhәтли олмушшур. Бу елми ھәгигәти М. Мәммәдовун тәдгигаты да тәсдиг едир. Сабирин дикәр молланәсрәддинчиләрде (Ә.Нәзми, М.С.Ордубади, М.Б. Зејналов вә б. мұнасибәтләрini изаһ едәрәк М.Мәммәдов Сабир ше'ринин дөврун сатирик поэзијасына тә'сирди-

чи дәлилләрлә ачыб көстәрә билир, Сабирин мұасир сатирик шаирләрин әсәрләrinә, набелә онларын шаирин ше'рләrinә чаваб-нәзиәрәләр язмалары монографијада әтрафлы шәрһ олунур. Сабирин бу чур чанлы әдәби просесе тәдгиги охучуя бу просесин бә'зи мүһум хуеусијәтләрini дәрк етмәjә имкан верир. Мараглыдың ки, бу ше'рләшмәдә Сабирин чаваблары мүстәсна идея-фикари дәрнилиji вә айдынлығы илә сечилирди. М. Мәммәдов доктор жеке-бизнесмен, бу әдәби форма халг шаири үчүн өзлүjүндә мәгсәд деjил, гәlәм достларынын тохундуглары бу вә ja дикәр мәсәләjә мұнасибәт билдирмәк, өзүнүн hәmin мәсәлә барәсиндәki jени орижинал фикирләрini охучуя чатдырмаг учун мұнасиб вә әлверишили васитә, рәнкарәнк сатирик пријомлардан бири иди».

Тәдгигатда Вәhlул вә «Зәнбур» журналларынын «Молла Нәсрәddin» юлуну давам етдирмәси, молланәсрәddinчи әмәкдашларын бир чохунун бу органларда да иштирак етмәklo hәmin журналларын әдәbi истигаметин мұсбәт тә'сiri хүсуси олараг арашдырылып. Ч.Мәммәdgулузадәnin тәчрүбәli сатирик мәтбуат хадими кими «Бәhlул» әмәкдашларына гајғысы вә вердиji мәсләhәтләr нағтында мүэллифин кәтиридиji faktik материаллар да мараглыды.

Мәммәдовун тәдгигатындан өjрәnirik ки, «Молла Нәсрәddin» редактору «Бәhlул»ун диггәтини ән вачиб, тә'хирә-салынмаз, актуал ичтимai проблемләrә, hәr шеjден эввәл наданлыг вә кериллк әлеjине мұбаризәjә чәлб етмәk истәjir вә «Бәhlул» да, онун әмәкдашлары да бөjүк әдibin көмәjини сәмими гарышылаýылар.

Мүэллифин мөвчуд тәдгигат материалларына тәнгиди ja-naшмасы, М. Ә. Сабирин «Вәhlул»да иштиракынын тарихини дүрүст мүәjїnләшdirмәsi, имза вә әсәрләrinин атри-бусијасынын дикәр мәсәләlәrinә елми мөvgеден айдынлыг кәтиrimәsi хүсуси геjд олунмалыдыр. Бу тутарлы дәлилләr әсасында Сабирин «Бәhlул»да 5-чи номрәdәn e'tibarәn им-зәsyz уч шe'р вә ики фелjeton чап етдирдиj мә'lum олур.

М.Мәммәдов hәmчинин «Зәнбур» журналында да М. Ә. Сабирин иштиракына, бу мәчмуәsin дә «әdәbi-bәdии чәбhә-сииин мүәjїnләшmәsinde ,bir сыра ичтимai-сијаси проблемләri gojub hәll еdәrkәn принциpial мөvgеде дајанма-сында» онун сатиralарынын истигаметверичи тә'сirinә то-хунараг языр: «Зәнбур»ун мугәddәratы да Сабир шe'ri

илә һәлл өдилмиш, халг шаиринин орада чап олунан тазија-нәләри журналының бағланмасы учун әсас бәһанәјә чеврил-мишләр»¹.

Сабирин мәтбуатла әлагоси мөвзусунун тәдгиги шаирин яни әсәрләрини ахтарыб ашкара чыхармага имкан верир.

Мәммәдовун тәдгигаты да бу чәһәтдән бир сыра яни-ликләрә маликдир. Мә'лумдур ки, «Мејдана чыхыјор» һекајеси һониопнамәнин 1914-чу ил нәшриндән башлајараг Сабир әсәрләри күллијатының 60-чы ил илләре гәдәрки бүтүн нәшрләrinә дахил өдилib, лакин һеч бириндә онун или вә һансы изма илә чыхмасы көстәрилмәјиб. М. Мәммәдов һекајәнин 1910-чу илдә «һәгигәт» гәзетинде «Бәһа Сәид» нимзасы илә чап олундугуну мүәйјен өдир². Демәлијик ки, бу еңтимал чидди мубаһисәјә сәбәб олмушдур. Журналист Г.Мәммәдли, мүәллим J. Элијев, тарих елмләри доктору М. Гасымов бу әсәрин, еләчә дә имзанын Сабирә мәхсүс олмадығыны сүбугта чалышмышлар. Лакин онлар бу фикри тәкзиб өдән әсаслы мүддәя ирәли сүрмәшиләр вә буна көрә һекајәнин Сабирә мәхсүс олмасы нағтында М. Мәммәдовун фикри гүввәдә галып³. О.Сабирин «һәгигәт», «Күнәш», «Jени һәгигәт» гәзетләrinдә иштиракыны, ачыг вә кизли имзалы әсәрләринин нәшр тарихини, сатира вә тазијанәләринин үнван вә нрототипләрини ајдынлаштырмага мүвәффәг олмушдур. Тәдгигатчы шаирин «Күнәш» вә «Jени һәгигәт» гәзетләrinдә чап етдириди юзә гәдәр әсәри барәдә мә'лumat верир. «Күнәш» гәзетинде «Паландуз» адлы һәфтәлик мәзәнәкә сәнифәси, «һәгигәт» гәзетиндәкى «һәфтеји-әдәби» сәни-фәси, хәстәлиji илә әлагәдар Сабирин сон дәфә Бакыја кәлиб Шамахыја гајытмасы тарихи, бир сыра кизли имзаларын ачылмасы әтрафындағы фикирләр «Сабир вә мәтбуат» монографијасынын мараглы елмни тапынтыларыдыр.

¹ М. Мәммәдов. «Намә'лум бир имзанын изи илә». «Азәрбајҹай», 1-961, .V 9, coh. 155-101.

² Бах: Г у л а м М ә м м ә д л и . Бәһа Сәид — Сабирдирми? «Әдабијјат вә инчәсәнәт. 1961 9 декабр.

³Ә л и ј е в Й у с и ф. Бәһа Сәид. Сабир дејилдир. «Әдабијјат вә инчәсәнәт.. 1902, 13 январь.

⁴М у х т а р Г а с ы м о в . Тарихи фактлар белә janashmag олмаз. «Әдабијјат вә инчәсәнәт. 1903, 3 август.

⁵ Бах: М. М ә м м ә д о в . Тарихи һәгигәтләри уннутдугда. «Әдабијјат вә инчәсәнәт», 1902, 20 январь; Сабир вә мәтбуат. сәh. 150—101.

60—70-чи илләрдә Сабиршүнаслығын наилүйәтләри сыйрасында һәмчинин Сабирин ичтимаи-публицист фәалийәтинин тәдгигинә диггәтиң артдығы айдын нәзәрә чарпыр. Бу чәһәт һәмин монографијада да өзүнү көстәрир. Мүәллиф Сабирин 25-дәк публицист мәгаласини тәдгигата чөлб едиб тәһлилдән кечирир. Йени чәһәт бир дә бүдур ки, бурада шаирин публицист мәгаләләри әнатәли, сатирапары илә мугајисәдә арашдырылыр, онлар арасында идея-тематик әлагәләрә аид мараглы мулаһизәләр сејлонилир.

М.Мәммәдовун Сабир вә мәтбуат» проблеми әтрафында тәдгигаты онун тәрәфиндән «Фонһопнамә»нин 1962—1965-чи илләрдә чапдан чыхмыш үч чилдлијини һазырламасы илә нәтичәләнди. Ону да гејд етмәк вачибdir ки, М. Мәммәдов монографијада «Фонһопнамәнин нәшри тарихи айрыча нәсилдә өјрәнмнишидир. «Фонһопнамә»нин сон мүкәммәл нәшринин тәртибиси кими мүәллиф бу саңәдә өзүнә гәдәрки бүтүн тәтүбәләри умумиләшдирмиш, китабын нәшриндә олан мусбәт вә кәсир чәһәтләри үзә чыхармышдыр. М.Мәммәдовун бу тәдгигләри белә бир һәгигети дә мејдана чыхарыр ки, өз сағлығында шанрин әсәрләрп илә таш.ни олап охучулар мәтбуат органлары васитәсилә бејук шаирә мәһәббәт вә гајты наминә онун әсәрләrinе мұнасибәтләрини билдирмиш, тәнгиди-ичтимаи фикир она гаршы һеч ваҳт лагејдлик көстәрмәмишидир. Бу фикрини әсасландырмаг үчүн мүәллиф Сабирин сағлығында јалныз Азәрбајҹан доври мәтбуатындан дејил, һабелә Петербург, һәштәрхан вә б. јерләрдә чыхан мәтбу органлардан да мараглы мисаллар кәтирир.

Һонһопнамә»нин биринчи (1912) вә икинчи (1914) чапы арасындағы фәргләри (мүгәддимә, әлавәләр, тәрчүмеји-һал вә с.) муфәссәл вә мугајисәли шәкилдә тәһлил едәрәк М. Мәммәдов бу нәшрләри Сабир ирсинин топланыб вә халга чатдырылмасы саңәсиндә нәчиб ишин башланғычы сајыр. Хүсуси илә бу ишдә А. Сәһиетин хидмәтинин мисилсиз олдугу мә’лумдур. М. Мәммәдов шаирин елми тәрчүмеји-һалынын һазырламасында, онун әдебијатымыздакы мөвгејини дүзкүн гијметләндирмәкдә Сәһиетин бу нәшрләрә јаздыгы мүгәддимәнин әһәмијәтнин айрыча гејд етмәкдә тамамилә һаглыдыр. Биринчи вә икинчи нәшрләри, бурадакы шे'рләри онларын журнал, гәзет варианtlары илә мугајисәли сурәтдә нәзәрән кечирәрек, М. Мәммәдов ашкара чыхардығы фәргләри ики гисмә аյырыр: бүпнлардан биринчиси о фәрг-

ләрдир ки, А Сәһәт Сабир шे'рләриндә биләрәкдән айры-айры сөзү, ифадәни дәјишилмишdir, бир мисраны дикәри илә әвәз етмишdir вә с. Икинчи фәрг — чап заманы јол керилмиш вә соңрактар тәсниh едилмәмиш ифадә вә сөз гусурларыдыр. М. Мәммәдов нәшрләри мугаисәли тәһлин јолу илә — бир тәрәфдән Сабир ше'рләринин әслинә даһа мұнасиб мәтни hазырлајырса, дикәр тәрәфдән дә Сабир әсәрләринин долгун мәтни тәһлилини верир, мәтни хүсусијәтләрини ашкара чыхарыр.

60-чы илләр Сабиршұнаслығының проблемләри ичәри-синдә ики мүһум мөвзуну хүсуси гејдетмәлијик. Бириңчиси бу мәрһәләдә Сабириң иреи даһа көктү мәсәләләр ишығында, мәсәлән, Азәрбајҹан әдәбијатында реализм, реализмин инкишаф мәрһәләләри проблеми ишығында нәзәрдән кечирир икинчиси, Сабириң сәнәткарлығыны, поетикасыны өјрәнмек јолунда чнидди елми тәшәббүсләр јараныр.

Сабир сәнәткарлығы, онун халг әдәбијагы илә әлагәси, ше'рләринин шәкил вә вәзи хүсусијәтләри, поетика вә с. мәсәләләрә даир хејли иш мејдана чыхыр. Сабир поетикасының тәдгиги саһәсindә профессор Мир Чәлалың шаириң әсәрләrinde реализм вә типикләштірмә үсулларына, үмумијәтлә онун сәнәткарлығына аид мұлаһизәләри хүсусилә мараглыдыр¹. Мир Чәлал Сабир реалмзмини айрыча бир проблем нальында өјрәнен илк тәдгигатчылардандыр. Онун әсәрләrinde шаириң реализмини докуран ичтимаи-сијаси амилләр (1905—1007-чи илләр ингилабы) әнатәли мә'наландырылыр вә доғру көстәрилир ки, шаириң реализми һәјати тәләбатдан ичтимаи-сијаси еһтияјдан доғмушшур. Тәдгигатчы наисә вә фактларын дахили мәнијјетини, мәншәјини, сәбәбини, башга наисәләрлә әлагә вә мұнасибәтләрини дәриндән экс етдирмәji Сабир реализмини шәртләндирән әсас хүсусијәтләр кими мүәjәнләшdirir. О, көстәрик ки, Сабир реализми естетик чөһәтдән зәнкин вә рәнкарәнк хүсусијәтләрә маликдир. Она керчәклиji даһа дүзкүн экс етмәк, ифша, тәнгид, кинајә, сатира, мәзәммәт кејфијәтләри хас олдуғу кими, лирика вә романтика да хасдыр. Сабир поезиясы ингилаби мәнијјетдәdir, демәли о, варлығы садәчә экс етмирди, һәм дә наисәсін инкишафыны, кәләчәјини

¹ Мир Чәлал. М.Ә.Сабириң реализми нағында. АДУ-пүн елми әсәрләри, (ичтимаи елмләр серијасы). 1962, №2, сәh. 3—19.

² Женә орада, сәh. 3.

Їнисс етдирирди. Сабирли сурэтлэр аләмини ачаркән мүәллиф, онун реализмийин чохчәһәтлилијини, керчәклиji шникас кенишилијилә костәрмиш олурду. Мир Чәлалың мушаһидәсинә көрә, XX әсрин башлангыч дөврүнү инсан типләри, о чүмләдән ингилабчылар, фәhlә hәрәкаты нұмајәндәләри, халғ мәишәтини тәмсил едән гүввәләр Сабирин кениш, әнатили сурэтлэр аләмини јарадырыг. М. Чәлал бу аләми тәһлил едир, онда халғ һәјатынын ән типик мәнзәрәсинин чанландырылмыши олдуғуну көстәрир. «Сабир јарадычылығында бәдии сәнәткарлыг» мәгаләсіндә исә о, башлыча олараг шанрин көһиң тәсвир васитәләрини рәдд етмәсими, ше'рдә нәватәр кимн чыхыш етмәсими айданлашдырыр.

Үмумијәтлә, Мир Чәлалың бу тәдгигатлары Сабир ше'ринин нәзәри проблемләренi ejrənmək sahəsinde ədəbiyät-şunaşaslıgyıñ jeni təshəbbüsleri kimi giymətləndirilməlidir. Gejd edək ki, 60-chy illər Azərbaycan realizmiminin nəzəri chəhətdən tədğig olunmasynyň jeni bir dəvrə olmuşdur. Bu dəvrdə realizm etrafыыnda tədğigat mühəffəgiyyətli inkişaflarıdır. Bu chəhətdən iki faktı gejd etmək惆 vəchi bidir. Bynalar realizm həggynıda respublika və үmmüttifag məşavirələrinin keçirilməsi faktlarıdır. Birincisi, «Azərbaycan ədəbiyätində realizm» (1969-ču il, iyün), ikincisi isə «Sovet Şərgi xalqlarının ədəbiyätlərinde realizm problemləri» (1972-či nil, oktyabr) məşavirələridir. Bu məşavirələrdə Azərbaycan realizmimə jeni baxış formalashmyşdır, dana dögrousu milli realizm əvvəldən ahyaradək vahid bir eestetik kejfiyyət kimi jox, müejjən inkişafları mərhələləri keçən və hər mərhələdə özünə məxsus şəkilidə chıxan ədəbi nadisə saýlomyşdır. Milli realizmin bu mühüm mərhələlərinindən biri təntiyidi realizm kimi müejjənləşdirilir və onun әn bejük nұmajәndələrinde biiri Sabir һesab edilir.

Характерик jениликлərdən biiri də odur ki, bu illərdə bə'zi tədğigaglarda Azərbaycan ədəbiyätində sosializm realizmiminin təşəkkülündən danışar�on onun müejjən ünsürləri Səbir poesiyasında axtarılırlar. Maрагlydyr ki, problemi bu şəkilidə gojan müəlliflər (A. Əfəndiyev, Ə. Ağajev) bu sahədə əzлərinde əvvəlki təshəbbüslerə, məsələn.

¹ Mır Chalal. Səbirin surətlər aləmi. Ədəbiyät və inçəsənat, 1901.

проф. Ч. Хэнданын М. Э Сабир вэ XX эср Азэрбајҹан әдәбијатында сосиализм реализми мәсәләсү» мәгаләсине мурасиэт едир, бу идејалары даһа кениш елми нәзэрлө эсасландырылар. О, да фактдыр ки, бу елми идејаны шәртләндирән мүәллифлөр даһа чох Сабир ноезијасына истинад едиrlөр. Мәсәлән, А. Өфөндиеv әсаслы шәкилдө ирәли сүрүр ки, XIX әсрин сону, XX әсрин әvvәллөрindө Азэрбајҹан әдәбијатынын әсас инкишаф тенденсијасы мәhz Сабирдә ән долгун, естетик чәhәтдөн камил тәзәһүрүнү тапыр».

Азэрбајҹан реализминин инкишафында Сабир ирсиин әhәмијәти өзүнүн нисбәтән дәрин елми һәллини әдәбијатшунас Йашар Гарајевин реализм проблемләrinе hәср олунумуш әsәrlәrinde тапмышдыр. Онун тәдгигатынын мәркәзинде Азэрбајҹан реализмини инкишафы — онун маарифчи реализмдән тәнгиди реализмә дөгру, даһа сонракы мәрhәләдә исә социализм реализми формасында инкишафы һалында мејдана чыхмасы идејасы дајаныр. Бунунла јанаши мүәллиф hәр бир мәrһәләнин дахили инкишаф хүсусијәтләrinin, онун әсас компонентләrinin дә ајдылашдырмаfa наил олур. Мәсәләn, о, тәнгиди реализмин тарихи-әdәbi hүдүд вэ энамәтләrinin умуми шәкилдө көстәрмәклю бәрабәр онун дахили тәснифатыны верир, бу метод дахилинде Ч. Мәммәдгулузадә вэ Сабирин ады илә бачлы олап идеја-естетик истиғамәгләри ајрыча һалда сәчиijәләndirir, hәr биринин хүсусијәт вэ мөвгөјинин мүәjijәnlәшdirir. J. Гарајев конкрет бәдии материалы тәһlил еdәrәk вэ елми-нәzәri фикирләri умумиләшdirerək белә бир нәтичәje кәliр ки, әkәr Ч. Мәммәдгулузадә Азэрбајҹан әdәbiјатында тәnгиди реализмин классик нұмајәндәsidiрsө, Сабир eз новаторлугу, реализми вэ ингилаби сатирасы илә социалист реализмине јахынлашыр. Мүәллиф Сабирин әsәrlәrinin тәһlil еdәrәk онун поэзијасынын M. Горкинин ilk jaрадычылыны илә сәсләшәn мотивләrinи изләjir вэ бу гәнаэта кәliр ки, пролетар әdәbiјаты банисинин jaрадычылыгты үчүn сәчиijәvi олан ачыg социал eтиraz, романтик ehtiрас, чидди мубаризөjә чағырыш, социалист шууруна jијәләnмиш пролетар образыны, зиjalы сурәтини јаратмаг тәшеббүсү Сабир поэзијасы үчүn дә әlamәtдардыр. J. Гарајевин бу тәшеббүсү тәn-

гид тәрәфиндөн тәгdir өдилмиш вә көстәрилмишdir ки, «Мүәллиф Сабир jaрадычылығында социалист реализминин тәшәккүл мәсөләсинә тохуммагла белә бир фикри эсасландырыр ки, hәр бир ССРИ халглары әдәбијатында социалист реализминин jaранмасында милли эн'энэ мүһум рол ојанмышдыр. Азәрбајҹан әдәбијатында тәнгиди реализмин эн јүксәк инкишаф етмиш мәрһәләсі олан Сабир jaрадычылығы бунун парлаг сүбугтур. Экәр Ч.Мәммәдгулузадә әдәбијат тарихинде «балача адам»ын әзилән кәндлинин образыны jaратмышса, Сабир пролетарнаты һәјатда көрмүш вә сәнәтдә онун образыны экс етдиришишdir. Дағрудур, бу гәһрәман өз тарихи ролуну һәлә лазымынча дәрк едә билмир, лакин Сабирин үејизикар поезијасы инсаны ојатмаг, әдаләтсизлијә е'тираз һиссләрини аловландырмаг мәгсәдинә хидмәт едирди».

Беләликлә, тәнгиди реалист әдәбијатын јүксәлиши зәми-нинде Сабир jaрадычылығында тәшәккүл тапан социалист реализми рушејмләр мүәллиф 1905—1907-чи илләр ингилабының нәтиҗәсі олан тарихи-ичтиман иптибаһын милли-здәби шүүрда ганунаујуп ифадәси несаб едир вә нағлы олараг белә иетиҷә чыхарыр ки, тәнгиди реализмин јени кејфијәтләрә зәнкинләшмәси ше'rә вә наәре социализм идејаларынын вә фәhlә мөвзусунун билаваситә кәлмәси илә әлагәдардыр.

Реализм проблеми өзу илә милли әдәби процессин чох мүһум мәсәләләрини чәкиб көтириши, әдәбијатшүнаслығын сәjlәрним онларын һәллинә докру јенәлтмишdir. Бу проблемләр сырасында хүсуси илә поетика мәсәләләрине артан марагы хүсуси гејд етмәji лазым билирик. Сәчијәви одур ки, 60—70-чи илләрдә реализмин поетика илә гырылмаз әлагәдә, диалектик вәhдәтдә ejrəniilməsnin мушаһидә едирли. Бу бахымдан Сабир поетикасынын әдәбијатшүнасларын диггетини биринчи чәлб етмәси тәсадүfi дејилдир, чүнки Сабирин поетикасы XX әср ше'rиндә јени, новатор бир надисә олмагла бәрабор, hәм дә реализмин чох мүһум наилijәtләrinin, бәдии форма саhесинде кәшфләрниң өзүндә экс едирди.

¹ Г. Алибеков а. В контексте времени. «Вопросы литературы», 1977, № 8, с. 265—266.

Сабир поэзијасы өзүнә гәлорки Азарбајчан, сләчә дә жахын Шәрг ше'ри ән'әнәләринин он жаҳшы, мұтәрәгти идея вә постик наилүйжетләрини өзүндә синтез Һалда тәмсил едир. бу, сон дәрәчә мүһүм проблемдир вә әдәбијатшунаслығымызын гарышысында бүтүн елми актуаллығы илә дајаныр. Лакин о да гијметлидир ки, 60-чы илләрдә бу проблемә мараг қөстәрилир, там дәринлиji вә әнатәлилиji илә олмаса да, бә'зи вачиб нәгтәләринин изаһ олунмасына сә'ј едилir.

Бу илләрдә филологи елмләр доктору Әкрем Чәфәрин бир елми-тәдгигат сәчиijәли мәгаләси бу б ахымдан нәзәри гә тәчрүби әhәмиjәтә маликдир, поетика тәһлилиндә конкретлиjә меjлин ифадәси баҳымындан диггәти чөлб едир. һәмин мәгалә hәм дә Сабирин классик ирсә (Азарбајчан Иран вә Түркиjә шаирләrinә) мұнасибетинә дә хеjли мүejjәnlik қәтирир. Мә'lумдур ки, 60-чы илләрпi әvvәllәrinә گәдер Сабирин Хагани, Фұзули, Фирдовси, Сә'ди, С. Ә Ширвани, Рәчабзадә Әкрем, М. Һади вә бир сыра башга шаирләrin ше'rләrinә охшадылараг язылан эксәр әсәrlәri учданутма нәzirә вә ja бәnzәtmә адландырыlmышылдыr. Мүәллиf һәnzәtmә, нәzirә, тәhзил терминләrinи вә онларын поетикада ф'унксijасыны изаһ едир вә бунунла да гарышыja гоjулмуш проблемипi һәlliñe хүсуси аjdыnlыг қәтирир. Мүәллиfн хүсуси илә тәhзилә вердиji шәрh поетика әdәbiyätynда jени олуб, Сабирин классик ирсә jени, jaрадычы мұнасибетини баша душмәjә kәmәk едир. Мәgalәdә Сабирин озүндәn әvvәlki шаирләrlә jaрадымылыг әлагоси поетик шәkillәr. үсуllар вә vasitәlәr хәтти илә izlәniлиr, өз сәlәfләrн вә мұасирләrlәshdәi әхz етдмji поетик тәchrүbә dәgig me'jarla умумiplәshdiriliр.

Мә'lумдур ки, М. Ә. Сабирин бәnzәtmәlәri eигончулуг принциplәrinә jал олуб тамамилә jени, новатор мәgsәd да-шымышылдыr. О, классик әdәbiyätyn аjры-ajры нұмунәләrinә бәnzәtmә-tәhзилләr яzmagla, мұасир ичтимai мәtләblәji бу шәkillәr vasitәsi илә дә ifadә etmәjin mумкүn oлduгуnu қөstәrmishdir. Сабир классик әdәbiyätyn форма вә имканларыны мұасир hәjата tә'sir қөstәrmәk vasitәlәrinә чевирмәji бачарырды.¹

¹ Бах: Әкрам Чәфәр. Сабирин jaрадычылыгында тәhсил, нәzirә вә bәnzәtmälәr. Азарб. ССР ЕА Xәbәrlәri (ичт. елмләр серијасы), 1962 № 5, сәh 9—50. 43

Ә. Чәфәрин Сабир ше'ринин шәкилләрнни ајдынлашдырмаг чәһдләри дә тәгdirәlaиг олмушиду). Бунунла да муәллиф Сабириң поетик аләми, мөвзуја аид дузкүн шәкил сечмәк усталычы, ше'р формаларының зәнкинили, рәнкарәнк вә әльванлыгы елми дәтигликлә көстәрә билмишdir. «Сабир ше'риндә кичик шәкилләр» мәгаләсindә муәллиф шайриң мисра вә бејтләр васитасилә јарадылан ше'р формаларыны кениш изаһ едир. Экрем Чәфәр инандырычы дәлилләрлә субут едир ки, Сабир әдәбијатымыз тарихиндә нисбәтән чох ше'р шәкилләри вә формаларындан истифадә өдән шайрdir. Бу исә онун фитри истедадыны, кениш поетик имканларыны көстәрән башлыча амилләриндәндир.

Муәллифин «Сабир ше'риндә ири шәкилләр» мәгаләсindә исә «бешликләр»дән башламыш «он икилијә» гәдәр олан бутун ше'рләри, о чүмләдән гит'әләри, бәһри-тәвилләри вә б. ше'р шәкилләри нәзәрдән кечирилir. Мараглыдыр ки, бурада муәллиф һәр бир ше'р шәклиниң вәзи, гафијә, тип, образ, аһәнк вә с. компонентләрини вәһдәтдә алыр. Тәфәрруата белә һәссаслыг, дәгиг мунасибәт зәмининдә муәллиф дузкүн сајыр ки, «Жахын вә Орта Шәрг әдәбијатларында сырф ше'р шәкилләри үзрә Әләкбәр Сабир гәдәр зәнкин икинчи бир шайр јохдур»).

Экрем Чәфәрин Сабир ше'ринин вәзнини өјрәнмәсп, ајры-ајры ше'рләrinдә бәнзәтмә, тәһизл, нәзиңрәни ајдынлашдырmasы, нәһајәт, Сабириң ше'р шәкилләрини мүәјjәnlәши-дирмәси көстәрир ки, о, Сабириң ајры-ајры сәнәткарлыг үн-сурләрини дејил, бутөв поетикасыны тәдгиг едир. Онун «Сабир ше'ртиш вәзни» мәгаләсindә дә билаваснгә бу саһәдә ах-тарышлара вә мушаһидәләрә дахилдир. Сабир ше'рини вәзни муәллифин бундан хејли әvvәl яздыгы «Сабирни јухума кирмәси» мәгаләсindә дәзаһ олунмушdu. Лакин «Сабир ше'ринин вәзни» мәгаләсindә бу мөвзунун даһа системли вә идея-поетик әсасларла тәдгиг олундугуну көрүрүк. Ә. Чәфәрин тәдгигинде сәмәрәли фикир, принцип одур ки, мүәллиф шайриң вәзни системини онун идея-јарадычылыг мәгсәдләриндән аյырмыр; әксинә, бу системин онун әсәрләrinдә реалист әдәбијатын ичтимаи-сијаси проблемләри илә шәртләндийини көстәрир. Муәллиф доғру душунур ки, шай-

¹ Ә. Чәфәр. Сабир шерипдә ири шәкилләр. Азәрбајҹан», 1964, № 10, сәh.

рин әсәрләриның форма хүсусијәтләри — вәзин, аһенки, охунағлылыгы онун поетикасының әсас принципләридир.

Мә’лумдур ки, ше’ләрин әruz бәһрләри үзәрә тәснифи поетикада мүрәккәб проблемләрдән биридир. Э. Чәфәр бу мурәккәб ишин өһдәсиндән бачарыгla кәлмиш, Сабирин әruz саһесинде мисилсиз јарадычылыг тәчрүбесини дөриндән үмүмнләшdirә билмиш, Сабирдә әruz вәзинин өзүнәмәхсүс чәһәтләрини мүәјјәнләшdirмишdir. Алим сүбугт едә билир ки, Сабирин әruz вәзининдә язмасы онун әсәрләринин јүкәк идејалылыгына, әдәбијаты ингилаби-демократик, сијаси мәзмунла зәнкىнләшdirмәсінә маңе олмамыш, әсәрләринин дар мә’нада ән’әнәви чыхмасы илә нәтичәләнмәмишdir. Мәгаләдә Сабирин әruz вәзиндән истифадә үсуллары онун сөнәткарлыгының әсас амилләриндән бири кими арашдырылыр. Бурада башлыча мәзијәтләрдән бири — Сабирин вәзин вә шәкилләри мөвзузя ујгун олараг сечмә принципинин Сабир поетикасының ме’јары сәвијјәсindә әсасландырылмасыдыр.

Сабир поетикасының вәзи мәсәләсі башга тәдгигатчыларын да мәгаләләриндә изләнилмишdir. һәмин языларда әрузун бәһрләринин Азәрбајман дилинә ујгун кәлән иөвлө- риндән Сабирин усталыгla истифадә етмәси мәсәләсі айдан-лашдырылмышdir.¹ Сабир поетикасы нағтында бә’зи мула- низәләре кими тәдгигатчы Э. Эһмәдин китабчасында да раст көлирик. «Сабирин поетикасы» (1978) адланан бу китабчада мүәллиф шаирин классик ирслә бағылыгыны, ше’ринин вәзин хүсусијәтләрини аյданлашдырыр. Китабчада Сабир сати-расында лирик башланғыч вә онун естетик ифадәси кими лирик «мән» проблемини ирәли сүрүлмәси дә мараглыдыр. Бурада сәнәдлилијин Сабир поетикасында јери мәсәләсі дә мараглы мушаһидә олунмушшур. Лакин кәнч тәдгигатчынын китабчасында бә’зән Сабирин ше’р шәкилләри, поэзијасының форма хүсусијәтләри мәзмундан тәчриддә изаһ олунур; фор-манын ажры-ажры үнсүрләrinә һәddән артыг алудәчилик көс-терилир. Бу чәһәтдән мүәллифин Сабир ше’ринин вәзиниң һәср олунмуш мәгаләсindә дә форманы идејадан аյырмаг мейли вардыр.

¹ Ф. Сејидов. ; һопномамәнин вәзини. Азәрбајҹан дили вә әдәбијаты тәдриси, 2-чи бурыхылыш, 1902, сәh. 10—50.

² М. Ахмедов. Особенности жанровых форм поэзии М. Л. Сабира. Азәрб. ССР ЕА Хәбәрләри (Әдәбијат. дил. инчәсәнәт сериясы), 1981, № I, сәh. 57—68.

60-чы иллэрдэ Сабиршұнаслығда шаириң миңли фолклор әлагәләри вә бәдии дил проблеми кениши тәдгиг олунур. Сабир вә шифаһи әдәбијат мөвзусу һәлә 40—50-чи иллэрдә мүәйжән дәрәчәдә тәдгиг олунмушадур. Лакин бу да һәгигәтдир ки, Сабирин халғ жарадышылығы ила әлагәси өтәри ејрәнилмишdir. Әли Саләддинин «Сабир вә фолклор китабы» (1969) бу мәсәләнин һәллиндә илк мұвәффәгијәтти аддым кими чох гијметлидир. Мүәллиф шифаһи әдәбијат нұмұнәләринин вә Сабир шे'рләринин мугаисәли тәһили Васитасида мүәйжәнләшдирир ки, бөյүк сәнәтқарың поэзијасы хәлгилік, һәјатилік, мудриклиқ, мә'на дәрінлиji, жығчамлыг, садәлик кими мұһум кејиғијәтләри, набелә дили вә үслубу, ифадә манерасы, ритмик аһәнки чәһәтдән фолклорла жаҳындан сәсләшир. Мүәллифин, һәмчинин Сабир жарадышылығында тәдгиди реализмин тәшеккүлүндә вә фофмалашмасында мұһум амилләрдән бири кими шифаһи әдәбијатымызын ролуну да хатырламасы мараглыдыр. Лакин ону да демәлијик ки, тәдгигатда Сабир жарадышылығында шифаһи әдәбијатын идеја-мөвзу хүсусијәтләринин тәкчә бир мисалын мұтајисәси илә изаһы бу мұһум мәсәләнин тәдгиги баҳымындан гәнаәтбәхш дејилдир. «Әсли вә Кәрәм» дастаны плә Сабирин «Бейнәлмиләл» ше'ринин идеја-тематик вә сәнәткарлығы нәттеји-нәзәрдән охшар вә фәргли чәһәтләринә мүәллифин дигтәт јетирмәси мараглы мұшаһидәдир. Әсли вә Кәрәмин вүсадына мәне олан гүvvәләрин образлары илә «Фитнеји-иблиси-мәл'үн . . .» сурәтләри арасында жаҳынлығы, мәниjjэт єңилијини мүәллиф онлардакы тәнгид обьектинин мүштәрәклиji илә изаһ едәрәк жазыр ки, «Бейнәлмиләл» ше'риндәки «фитнеји-иблиси-мәл'үн . . .» тәркибида олан фитнә вә мәл'үн сөзләри дә гара көлмәсилә («Әсли вә Кәрәм»дә — Т. Н.) мәзмунча бир олмаса да, мәниjjечә єјнидир, бәлкә дә даһа түнддүр».

Тәдгигатда Сабирин халғ әдәбијатындан истифадәснни шәртләндирән амилләр сырасында «Молла Нәсреддин - журнальнын мөвгеji дә айрычча геjd олунур. Ә. Саләддинин монографиясында Сабирин халғ ше'ри вә әдәбијаты жанрларындан — аталар сөзү вә мәсәлләриндән, нағыл, ләтифә вә әфсатирләrin сүjetиндән, халғ ше'ринин шәкилләриндән, мәсәлән, лајлаj, бајаты вә с. истифадә етмәси дигтәглә, елми ардычыллыгla ахтарылыб ашқара чыхарлыры; бу фактik мұшаһидә эсасында Сабир реализминин гүvvәт-

ләнмәсіндә, бу дәрәчәдә тә'сирли вә хәлги маһијәт даши-
масында халғ бәдии тәфаккүрүнүн ролу мүәжжән едилир.

Ә. Саләтдин илк дәфә олараг Сабириң әғсанәві (мифо-
ложи) образлары мұрачиәтинин сәбәбләрини дә изаһ етмиш вә
буну шайрин, һәр шејдән әvvәl, һијләкәрлиji, көләкбазлыгы вә
дикәр мәнфиликләри, бүтөвлükдә ичтимаи шәри лығы вә дикәр
мәнфиликләри бүтөвлükдә ичтимаи шәри даһа әсаслы ифша
етмәк сә'ји илә әлагәләндирмишdir.

Сабириң шиғағи әдәбијатдан истифадәси һәлә 40-чы ил-
ләрдән тәдгиг олунмага башланса да, онун өзүнүн фолклора
тә'сири узун мүддәт дигтәтдән кәнарда галмыщ, мүстәгил
олараг тәдгиг вә тәһлил олунмамышдыр. Һалбуки дикәр бөյүк
классикләримиздә олдуғу кими, Сабирдә бу чәһәт габарыг
нәзәрә чарпыр. Зәңкин халғ әдәбијаты хәзинәсіндән бәһрәләнән
Сабириң өзү дә фолклора тә'сири етмиш, һәтта халғ арасында
онунла бағлы бир чох рәвајет вә ләтифә јаранмыштыр. Ә.
Саләтдинин тәдгигатында Сабириң фолклора тә'сири мәсәләсі
дә «Сабир вә фолклор» мөвзусунун бир голу, аспекти кими
нәзәрдән кечирилір. Тәдгигатчы һәм дә өз фикирләrinи фактik
материаллар васитесінде әсасландырмаға чalышыр. Мүәллиф
Сабириң фолклора тә'сиринин дикәр чәһәтинә дә нәзәр јетирир,
фолклор материалларында Сабир образынын тәсвирини
ајдынлаштырыр.

Сабир вә классик ирс мәсәләсі дә мұасир Сабиршұнас-
лығын дигтәт јетириди проблемләрдән биридир. Бунуила
әлагәдар олараг демәк истәирик ки, Сабириң классик ирс мұнасибәти вә ондан фајдаланмасы хүсуси тәдгигатын мөв-
зусудур вә һәлә бу саһәдә мүһүм елми истиғамәт мөвчуд
олдуғуну демәк чәтindir. Белә ки, халғ шайринин өзүндән
әvvәлki Низами, Хагани, Сә'ди, Фирдовси, Һафиз, Хәjjам,
Фұзули кими классикләрлә әлагәси һәлә проблем сәвиijәdә,
поетика вә идея ардычылығы бахымындан әнатәли мигjasда
тәдгигә чәлб олунмамышдыр. Бунуила жанашы, 60-чы илләрдән
башлајараг бир сыра тәдгиги мәгаләләрдә бу мәсәләjә хүсуси
тохунулдугуну, Сабир вә классикләр проблеминин бә'зи вачиб
аспектләrinе мұрачиәт олундугуну көрүрүк. Сабир
јарадычылығынын бу мүһүм проблеминә аид тәдгигатлар
ичәрисинде профессор M. Гулузадәнин «Сабир

вә Фұзули ирси мәгаләси хұсуси геjd олұна биләр. Сабирин ирсинә мұнасибетини тарихи мұғајисәли тәһилл үсулу илә ачыб көстәрмәжә чалышан мұәллиф бу идеја-мәзмун вә сәнәткарлыг әлагәләрини Азәрбајҹан ше'риннчин инкишаф силсиләсіндә мұһум һәлгәләрдән сајыр. Сабирин Фұзули ирсинә мұнасибетини тәкамулдә көтүрән мұәллиф бу тә'сири бириңчи олараг онун жарадычылығынын илк дөврүндә жаздығы - «Тәессүратым» вә «Шәрги-Рус» тәбрік мәгсәдила жаздығы ше'риндә вә с. ахтарыр. М. Гулузадә диггәти Сабирин Фұзули әсәрләrinә жаздығы пародијалара да чөлб едир вә о, бу пародијаларын орижиналлығы, мөвзу актуаллығы кими хұсусијәтләриңдән данышыры, онлара мөвзу вә жаңр рәнкарәнклиji хас олдуғуну көстәрир. Тәгдирләяңгидер ки, мұәллиф Сабири Фұзули ирси илә жаҳынлашдыран өткөнде жаңыз онун гәзелләриңдә ахтармагла киғајәтләнмәжи дөгру сајмыр. Бу әлагәнин изләрини Сабирин реалист сатирапарында ахтармағын зәрурилиji фикрини ирәли сүрүр. Бу сәмәрәли фикир сонракы тәдигатларда, мәсәлән, Гарајевпн мәгаләсіндә дә инкишаф етдирилмишdir-. А.Гулузадә кими, Гарајев дә бу сәнәткарларын «гоһумлугу»ну онларын гәзелләри арасында формал охшарлыг әлемәтләриңдә дејил, бириңчиспнин лирикасы илә икінчисинин сатирасы арасында көрүр. Мұәллиф дөгру жазыр ки, бу чүр баҳым зәмининде «Сабир-Фұзули проблеми жаңыз романтика вә реализм арасында жох, һәм дә лирика вә сатира арасындақы «естетик үнсијәт» дайрәсіндә мараглы мұшаһидәләр апармага имкан верир». О да сәмәрәли елми мұшаһидәdir ки, «Фұзули вә Сабир ше'риндәки һәр һансы формал мүштәрәклик үнсүрү естетик вәзиғәфө, идеја бәдии функцијача тамамилә башта-башта сөчијіә дашыјыр».

Башта мұ'әліппләрпн арашдырмаларында да Сабирин Фұзули ирсіндән жарадычылығла истигадәсінә дайр мараглы фикирләр сөйлөнилмиш, мисаллар кәтирилмишdir. Проф. Т. Һачыјевин бу мөвзуда жаздығы мәгаләсіндә исә Фұзули вә Сабир арасында әлагә поетик-үслуби баҳымдан тәддиг¹

¹ М. Гулузадә. Сабир вә Фұзули ирси М.Ә. Сабир (мәгалалар мәчмұаси), саh. 157—173.

² Ж. Гарәев. Фұзулидән Сабирә. Поэзия вә наср, сәh. 35—45; Реализм: сәнәт вә һәғигәт. Бакы, Елм. .80. саh. 227—234

¹ Женә орада, саh. 228—229.

едилир ки, бу да классикләр арасында әлагәләрми
гинде Әһәмийјәтли ташәббүсдур.

тәдгн-

Фүзали вә Сабир арасында үслуб бахымымдан мүәлліф үч
мәрһөлә көрүр. Биринчиси, тәглид, икинчиси кечид вә үчүнчүсү
омжиналлыг дөврүдүр. Белә бөлкүнүн мүэйҗән әламәтләри Ж.
Гараевдә дә вардыр, ялныз бу фәрглә ки, Ж. Гараев Фүзали
тә'сириниң инкишәф мәрһәләләрндән данышыр . Фүзалијә
мунасибәтдә Сабир дә бу мәрһәләләри јашамыш эн бөյүк
шаирдир. Сабирин услугубунда Фүзалијанә тәшбиһ вә ифадәләр
билаваситә ингилаби-сатирик үслуба кечид дөврүндә мејдана
чыхыр вә буна эсасен мүәллиф бир сыра ше'рләрин јазылма
тарихини дә дәгигләшдирир, онлары әvvәлки дөврә кечирир. Бу
ше'рләр сырасында, мәсәлән, «Руһум» адлы мәшһүр ше'р дә
вардыр. Бизчә, Сабирин ингилаби демократик дүнјакәрүшүнә
зиддијијәтләр кәтирәм бу ше'рми 1904-чу илдә јазылмасы
хагыйнда Т.Һачыјевин фикри инандырычыдыр. Лакин бу чүр
тәдгигат истигамети һеч дә бүтүн һалларда өзүмү дөгрүлдә
билмир. Т.Һачыјев «Бејнәлмиләл» ше'ринин Сабирин ингилаби
үслуна кечидинин илк нүмунәси кими тәгдим едәркән онунла
разылашмаг мүмкүн олдугу һалда, әсәрин дилинә бир оз сөрт
јамашаркән нәдәнсө «һәјат» гәзети редакторунун ше'рим
үзәриндәки мә'лум тәсчиһинә Әһәмийјәт вермир. Бизчә, Беј-
нәлмиләл»ин дилинә елми мұнасибәт билди्रәркән бу факты
нәзәрә алмаг лазымдыр.

Сабир вә Фүзали әлагәләринин үчүнчү дөврү китабда
«мүстәгил үслуб јоллары» кими тәгдим олунур вә белә дөгру
мәтнчә чыхарылыр ки, бу заман «Сабир Фүзалидән мү-
кәмәллик ејрәмири; мәһз белә ејрәнмәклә, бу чүр јаҳынлыгla
Фүзалидән узаглашыр, там мүстәгил олурdu». Бу да диггәти
чәләп едир ки, јеткинлик дөврүндә поэзијада Сабирин Фүзали
сәвијјәси, онунла әлагәси мәсәләси дә тәдгигатда мүфәссәл
шәрһ олунур.

Сабирин өзүнә гәдәрки классик әдәбијатла әлагәси кениш
елми мөвзудур. Буну биз профессор Ә. Мирәһмәдовун
«Сабирин классик ирслә әлагәсинә даир» мәгаләсендә кө-
рүүрүк. Ә.Мирәһмәдов дөгру мүшәнидә едир ки, Сабир нәинки
милли классика илә мөһкәм бағлы сәнәткардыр, о һәм дә дүнja
вә рус мәдәмијјәтинә дә бөйүк мараг көстәрмишидир.

Сабириң әсәрләrinдә Вамберг, Драпер, Остроумов, Арши-
мәд, һүтгенберг, Әһмәд Мидһәд вә б. кими елм вә мәдәнијәт
адамларының адлары чәкилир вә Ә. Мирәһмәдов һаглы һесаб
едир ки, Сабириң дунja мәдәнијәти һагтында билиji өтәри,
бәсит олмамышдыр; шайриң бу мәдәнијәти дә дәрәчәдә әко
етдиини билмәк үчүн бу мәсәләни хүсуси тәдгиг етмәк
лазымдыр. Сабир ирсииңиң бу чәһәти һагтында Ә. Мирәһмәдов
һопһоннамә мәлүм вә на'мәлүм адамлар» мәгаләсіндә дә хејли
данышмыштыр. Бурада алым Сабириң әсәрләrinдә, публисист
мәгаләләrinдә раст кәлдијимиз шәхслерин адларыны мүәјјән
едир вә беләликлә, шайриң муталиә, билик даирәсінин кениш
олмасы һагтында фикри әсасланыштыр. «Сабириң классик ирлә
әлагәсінә даир» мәгаләдә мараглы фикирләрдән бири дә одур
ки, бурада мүәллиф Сабириң Азәрбајҹан шайри А. Бакыханов
(Гүдси), Иран-тачик шайрләри Хәјjam, Јәғма Җәндәги, Әбунаәр
Шејбани, Убејд Закани, түрк шайрләри Мәһәммәд Әшрәф,
Намиг Камал, Мәһәммәд Әкәм, Абдулла Чөвдәт вә әрәб шайри
Мәһәммәд Әр- до арасында сә.сләшән мотивләр олдугуни
ашкара чыгарыр. Тәдгигатчы Сабириң Бакыхановла, Иран-тачик
шайри Хәјjamла әлагәсінә даир яни фактлara истинад едир.
Мәсәлән, о, Сабириң «Көрмә!—Баш үстә, јумарам қөзләrim» вә
«Дәһр бир мүддәт олду мәнзилимиз» мисралары илә башланан
әсәрләrinдән биринчисини Бакыхановдан, икинчисини
Хәјjamдан. сәrbәст тәрчүмә олдуғуну әсасланыштырмаға чалышыр
ки, бунларың hәр икиси әһәмијәтли мүшәнидәdir. Лакин
Сабириң Хәјjamдан тәрчүмәсінә аид Ә.Мирәһмәдовун
мүгајисәси вә мұлаһизәләри тутарлы дәлилләрлә сүбуга
јетирилсә дә, «Көрмә! - Баш үстә, јумарам қөзләrimi» шे'ри-
ниң Бакыхановдан тәрчүмә олунмасы барәдә фикри бир о гәдер
әсаслы көрүнә билмир.

Әдебијатшұнастырга Сабириң милли классика илә әла-
геләри hәлә бүтөв һалда өјрәнилмәсә дә, онун бә'зи аспект-
ләринин тәдгиг олундуғуну көрүрүк. Сабир вә М. Ф. Ахундов,
Сабир вә С. Ә. Ширвани мөвзулары да бу проблемин тәрәфләри
кими 60-70-чи илләрдә дигтәт мәркәзинде олмушудур. Бу
әлагәләр силсиләсендә Сабир вә М. Ф. Ахундов мұнасибәтләри
хүсуси дигтәтә лаижгидир. Демәлијик ки, Сабириң М. Ф. Ахундов
яраадычылығы илә таныштыры, бу бөйүк сәнәқарың идея вә
ән'әнәләrinдән нә дәрәчә бәһрәләнмәсі әдебијатшұнастырга
өтәри гејд олунмуш, индијә гәдер бу барәдә анчаг бир-бириңе
зидд ики фикир сөјләнил-

мишдир. Бә'зән әсессиз олараг «Сабирин М.Ф.Ахундовла башланган мүтәрәгги Азәрбајҹан әдәбијатындан хәбәрсиз олдуғу иддия етмишдир. Бәзән дә ики сәнәткарын ирси мұнасибәтләри мүәјјән гәдәр күман тәрзинде ирәли сүрүлмүш, бу мұнасибәттә ялныз бир нечә әсас мұрачиәт едилмиш, фактик қәбі материалда мұрачиәт олунмамышдыр. Бу мә'нада Тоғиг Ыачыјевин «Сабир гајнаглар вә сәләфләр» китабында (1980) һәмин мұнасибәттә диггәтни чәлб олунмасы тәгдирләялігидир. Бурада билаваситә Ахундовла Сабир арасында сәләф-хәләф мұнасибәти әтрафы арашдырылып, бу нағда инандырычы елми мұлаһиздер сөйләнелир. Мүәллиф һәр икى сәнәткарын һәјаты идрак вә иникас үсулуңдакы уйғунлугу бу әлагәнин мұһым бир нөвү кими хүсуси тәһлил едир. мүәјјәнләшdirir ки, һәр һансы мұндәричә Ахундовда халис сәһиң скнәтичинин имканларында реаллашырса, Сабирдә өзүнәмәхсүс бәдии васитәләрдә тәзаныру олунур.

М.Ф.Ахундовла Сабир арасындағы үслуби бағылышын мұһым бир тәрәфи кими портрет вә тип уйғунлугу да тәдгигатда жени шәкилдә гојулан мәсәләләрдәндир. Бурада Ахундов вә Сабир әлагәләри кими, јарадычылыг методларындағы үйғунлуг да хүсуси нәзәрә алышыр, фактларла белә бир фикрә инам јарадылыр ки, «Ахундовда олдуғу кими, Сабир дә заманы вә мәканы конкретләштирмәji севирди». Бу мәнада Т.Ыачыјевин Сабир јарадычылығында Ахундов драматизминә мәхсүс хүсусијәтләр мушаһидә етмәсine harr газандырмаг лазымдыр. Мүәллиф «бүтөвлүкдә нәһәнк, азман бир драма» бәнзәйән Сабир јарадычылығында «дәрин драматизмә малик характерләрин вә коллизијаларын», «чөхлү монолог вә диалогларын», «ара-сыра ремаркаларын» мөвчүд олмасыны әсасландырыр. Тәдгигатда Ахундов Сабир үслуби бағылышын мұһым тәрәфи кими портрет вә тип үйғуплугу, ади данышыг үслубуна риајет вә с. мәсәләләр дә мугаисәләрлә нәзәрдән кечирилир, сәләфи үчүн сочижәви олан тәигиди үслубун Сабирдә ингилаби маһијәт кәсб етмәсі гејд олунур.

Сабир — С.Ә.Ширвани мөвзусу да шайрин өзүндән әvvәлки ирслә әлагәсинин чох мұһым бир тәрәфидир вә А.Сәһиәтдән башлајараг чохлары бу мәсәләjә бу вә ja дикәр мү-

¹ Т. Һ а ч ы ј е в . Сабир: гајнаглар вә сәләфләр. Бакы, «Жазычъ», 1980, сәh. 113.

пасибэтлэ тохунмушдур. Бу проблемэ К.Мирбағыров, С. Йүсейнов өзләрини С. Ә. Ширванијэ һәэр етдикләри тәдгигатларында мүәјјән гәдәр әтрафлы јер вермишләр. К. Мирбағыров Сабирин өз мүәллиминин бә'зи шефләрине народијалар язмасыны, онун ше'рләринин шәкли васитәләриндән, бәдии тәнгид үсулларындан файдаланмасыны инандырычы ачыб көстәрир. Әлбәттә, мәгаләдә бу ики шаирин јарадычылыг мұнасибәтләриниң әтрафлы вә дәриндән арашдырылдығыны демек олмаз. Мөвзунун бир чох аспектләри онун тәһлилиндән кәнарда галмышдыр. Сабир С. Ә. Ширвани поезијасыны реалист қејфијәтләрини инкишаф етдиришидир. Мәсәләјә белә бахымдан јанашмадығындан К.Мирбағыров Сабир — С. Ә. Ширвани мұнасибәтләрини анчаг үздә олан фактларын изаһы илә кифајәтләниб. Садыг Йүсейновун мәгаләсіндә исә Сабирин С. Ә. Ширвани ән'әнәнәни инкишаф етдирийндән бир сырға мараглы мисаллар кәтирилир.

Сабир вә классик бәдии ирс проблеминин мараглы мөвлузларындан бири дә профессор Ә. Шәрифин диггәтини чәлб етмишидир. О, «Сабирин нәзирәләри» мәгаләсіндә Сабир јарадычылығының аз тохунулмуш бир жанрыны — пародијаларыны өјрәнмишидир.

Өvvәлләрдә гејд олупдугу кими, «Молла Нәсрәддин» вә Сабир әлагәләри индијә гәдәр мөвзу вә идеја даирәсіндә, шаирин журналда иштиракы истигамәтinde өјрәнилмиш, анчаг бу масәләнин икинчи мұһым тәрәфине — сәнәткарлыг чәһәтине чох етәри тохунулмушдур. Т. начыјев илк тәшәббүс едәрәк «Молла Нәсрәддин» — Сабир әлагәләриниң мәһз поетика, сәнәткарлыг мәсәләләри истигамәтinde арашдырыр. Илк нөмрәдән е'тибарән халг јарадычылығының әдәби-бәдии пријомларындан бәһрәләнән «Молла Нәсрәддинин Сабирә бу чәнатдән тә'сири — тәдгигатда демек олар ки, ән хырдалыгларына гәдәр аждынлашдырылыр. Мүәллиф сүбугта јостирир ки, тапмача, телеграф хәбәрләри, бәдии суаллар, мәктуб вә с. кими бәдии формалар «Молла Нәсрәддин»дә олдуғу кими, Сабирдә дә мүәјјән бәдии һәтигетин даһа дәриндән, һәртәрәфли дәркүни вермәјә хидмәт етмишидир. Бунларла јанашы һәмин бәдии формалардан истифадәдә Сабирин новаторлугу, өзүнәмәхсүслугу кими чәһәтләрә дә бурада аждыныг кәтирилир-

Сабир жарадычылыгының өјрәнилмәси кетдикчә јени-јени проблемләр ирәли сүрүр ки, бунларын да сырасында Сабирин әдеби-бәдии көрүшләринин өјрәнилмәси хүсуси илә мараглыдыр. Йәлә 40-чы илләрдә үмумән Сабирин дүнјакөрүшүнү өјрәнмәје бир мејл әмәлә кәлдијини көрмүшдүк. 60-чы илләрдә Сабирин бәдии көрүшләринин дә нәзәрдән кечирилмәси онун дүңјакөрүшүнүн тәдгигини бир нөв тамамлады.

Өввәлки илләрдә Э. Мирәһмәдов, Ч. Хәндән, М. Чәлал, М. Агамиров вә башга мүәллифләрдән фәргли олараг, К. Талыбзадә «Сабирин әдеби-тәнгиди көрүшләри» мәсәләсини һәртәрәфли, бүтүн аспектләри илә тәдгиг етмәје чалышмышдыр. Сабирин әдеби көрүшләринин Азәрбајҹанда тәнгиди фикрин инкишафы илә үзви әлагәдә изаһы К. Талыбзадә тәдгигинин мүсбәт чәһәти кими диггәти чәлб едир. Әдебијатын һәјатла әлагәси, ичтимай вәзиғәси, хүсусилә сәнәткар чәсарәти, идеялышлығы, сөз вә онун гүдрәти, тә’сир күчү вә с. мәсәләләр Сабирин әдеби көрүшләриндә башлыча мәтләбләрдән олмушшур. К. Талыбзадә бүтүн бу мәсәләләри изаһ едәркән Сабирин сәнәтә бахышыны ингилабчы-демократик вә естетик фикрин јаҳшы нағисәси кими гијметләндирir. Бурада хүсусилә әдебијатын һәјатла әлагәси мәсәләсина Сабирин мұнасибәти мүфәссәл изаһ олунур. Мүәллиф доғру дејир ки, «Сәнәт вә һәгигәт, һәјаты тәһриф етмәдән экс етдirmәк принциpi Сабир естетикасынын да демәк олар ки, эсасыны тәшкىл едир. Сәнәти инсан зәкасынын ән али мәһсулу несаб едән шаир онун һөрмәт вә нүфузуну һәјаты доғру экс етдirmәкдә, тәнгид вә тә’риф һәдәфләрини доғру сечмәкдә көрүр».

К. Талыбзадә өз тәдгигатында демократик тәнгидин Сабир о мұнасибәтине хејли јер верир, А. Сәһһәт, „В Чемензәминли, Ф. Кочәрли, С. Һүсеин (Казымоглу) вә башга XX әср мүәллифләринин Сабирдә новаторлуг вә хәлгилик, сати-ralарында милли колорит, бәшәрилик вә ифшачылыг; реализминин мүһүм хүсусијәтләри, Сабир вә классик ире, Сабир вә дүнија әдебијаты проблемләри нағтында орижинал мұлаһизәләр соjләдикләрини тәнгидимизин наилүйәтләри кими ашқара чыхарыр. Эсәрин «Марксист тәнгид» бөлмәсindә Н. Нәrimanov вә Т.Ш.Симургун вә большевик мәтбуатынын Сабирә аид фикирләри дә доғру вә биткин мәһнапандырылып.

Сабир әнәнәләри өз сағлыгыидан башлајараг зәманәмизә гәдәр яшајыр вә һәлә узун мүддәт яшајачагдыр. Бу табиидир, чүнки әдәби мәктәб ярадан классикләриң бејук наилүйәтләринин ән'әнәјә чеврилмәси әдәбијјат тарихинин инкишаф ганунаујгунлугларындандыр. Билаваситә Сабирә көлдиңде, демәлийк ки, ону мусасир әдәбијатымызын сәләфләриндән бири кими е'тираф етмишләр. Лакин буна бах-мајараг Сабир әдәби мәктәби индијәдәк мустәгил тәдгиг объекти олмамыш, бу нәгда анчаг бә'зи фикирләр сөјләнилмишdir. Академик М. Ариф Ч. Чаббарлы нагтындакы монографиясында Сабириң бу бејук драматург тә'сирини изаһ етмишdir, башга сөзлә, Чаббарлы ярадычылығында Сабир әнәнәләринин ролуну вә әһәмийјетини нәзәрдән кечирмишdir. М.Арифә көрә Ч. Чаббарлы учун Сабир ярадычылығы «силк реалиzm мәктәби, вәтәндаш поэзијасы мәктәби, чәмијјәтә, халга хидмет мәктәби» олмушdur.

Ч. Чаббарлыја Сабир тә'сириндән башга мүәллифләр дә данышмышлар. Хусуси илә Сабир-Чаббарлы мұнасибәтгәринин услуги инкишаф бахымыдан гәдгигинә Т.Һачыјев тәшәббүс көстәрмишdir. Бела несаб етмәк олар ки, проблемә бу чур мұнасибәт слимпидir. Лакин Т. Һачыјев өз тәдгигатында Ч. Чаббарлы үслубунун мустәгил үслуб сәвијјәсіндә инкишафында Сабир тә'сиrlәrinin чох үмуми шәкилдә изаһ едир, Ч. Чаббарлы драматуркијасындакы сатирик елементләри билаваситә Сабир тә'сири шығында нәзәрдән кечирир.

Тәдгигатчыларымызып нәзәрши M. C. Ордубади, C. Вургун вә б. шанрлорин Сабирдән ејрәнмәләрн проблемп дә чәлб етмишdir.

Сабир вә АзӘрбајchan совет иоезніјасы хүсуси тәдгигат мөвзусудур во чох тәэссүфлә демәлијук ки, о пидијәдәк һәлә айрыча тәдгигатчысыны тавмамышдыр. Сабир Азәрбај-chan совет ше'rшиш билаваеитә сәләфнидir. Шайрин анадап олмасыпни 100 иллијн гејд едилдијн күнләрдә «Коммуинет» гәзети өзүпүн баш мәгалосипдә язмыштыр: «Биз Сабирн һәмишә үрәјимиздә кәздирир, ондан ајрылмыр, ону өз мұаси-

¹ Ф. В о з и р о в а. Ч. Чаббарлы ярадычылығында социализм реализми. Бакы АДУ-нун нәшри, 1960, сәh. 1—5; Т. һ а ч ы ј е в .Чаббарлы һүкәри. Азәрбајchan, 1978, № 11, сәh. 185—190.

римиз адландырырыг . . . Сабир мұасир Азорбајчан әдебијатынын ән бајук сәләфләріндән бириди.

Сабир поэзиясында елә идея-естетик кејфијәтләр формалашмышдыр ки, соңалар Азәрбајчан совет ше'ринде, онун социалист реализми жолу илә иралылојиш просесинде даһа инкишаф едиб зәнкінләшмишdir. Сабир поэзиясының новаторлугу Азәрбајчан совет шаирләре үчүн јүксәк поэзия нұмұнәси, вәтәндешліг мәктәби олмушшур. Көркемли халг шапри Р. Рза Сабирә мұнасибети һағтында белә жазыр: «Сабири чох севирәм Бәлкә дә бу «севирәм» сөзү, hәр дәфә бу әзиз ады чоқдијим заман дүйдүгүм һәјачаны ифаде едә билмир. Сабир бүтүн өмрүм боју мәним мүолілліммін вә достум олмушшур . . . Сабир мәнә дөгма торпагымын чанлы бир парчасы кими әзиздир. Сабир мәнә чар мұтләгијәтинин зұлм вә истибад дөврүндә халгымын мәрданә.нәчиб вә мәһәббәтлә сәслепен ҹағырышы кимп әзиздир. О, мәнә әспл һәјатын амансыз һәгигәти кими әзиздир».

Р. Рза башга бир мәгаләсніндә Сабирин онун үчүн җаҳын олан сәнәткар дүħасыны изаһ едиб јазмыштыр ки, Сабирин ачдығы жол «Азәрбајчан халгының узун әсрләрдән бәрн поэзија аләминдә жаратдығы зәнкни, женин бир жол иди. Сабир бу сөзүн һәгиги мә'насында новатор шаир пид. О, елә мәсәләләрп поэзија предмети еләмшпиди ки, жалныз Азәрбајчан әдебијаты дејил, бир чох милләтләрин әдебијатына көрә дә бу, бир ингилаб иди.» Халг шаири Д. Раһим үчүн дә Сабир халг сәнәткары, новатор иди. о, шаири новаторлугуну кеинш естетик мәзмууда изаһ едәрәк јазырды ки, «Сабир Азәрбајчан ше'рнни даһа кенпш, аjdын жола чыхарды. . . Сабирә гәдәр фәһлә, әкинчи вә јохеуллар ше'рин гәһрәманлары олмамышлар. Сабир ше'ри халгын малы етмишdir. Сабир ше'рләре ади сејрчилик дејил, жанан бир үрәјин мәһсүлүдүр». Ше'римизин мұасир нұмајәндәләре үчүп Сабир hәр шејдән әvvәл, реализминин дәриилді, ноетик вүс әтлилији плә гијметглидир. Шапр Б. Ваһабзадә жазыр: Сабир поэзијасы XX әср ичтимаи һәјатымызын ән парлаг ајиасы иди».

Азәрбајчан әдебијатшунаслығында Сабир ирсипп өјрәнилмәсн проблеминип чох мұһым бир саһәсп онун бејнәлмиләл мигjasыныш тәдгиги мөвзусудур. Сабир ирснини рус вә гардаш совет халглары дилләrinә, сләчә дә харичиң дилләре

тәрчүмәси вә башга халгларын нұмајәнлөринин шаир һагындақы тәдгигатлары әдәбијатшұнаслығымызын мараг көстәрди және мәсәләлөрдәндір. «Ноннам»¹нин рус, ермәни, фарс, түрк, өзбек вә башга диллөрдә чыхмасы барәдә хејли мәгаләләр, һәтта монографија белә жазылыштырып. М. Ә. Сабир «Ноннам»¹нин рус дилинә тәрчүмәси мәсәдәсинин хұсуси илә ниебәтән кениш нәзәрдән кечирилдүйин деңгә биләрик. Бу саңәдә илк уғурлу елми арашдырма профессор Шыкәли Гурбанова мәхсусудур. Шаирни 100 иллик јубилеи мұнасибәтилә онун жаздыры мәгаләдә М. Ә. Сабирдән рус дилинә едилмиш тәрчүмәләр һагтында данышылыр. Мұәллиф Сабирин бир сырға ше'ринин рус дилинә орижинала уйчун, усталыгла тәрчүмә олундуғуну көстәрир, бу тәрчүмәләрдә Сабир үслубунан хұсусијәтлөрини һиғз олундуғуну аждынлаштырыр. Бунунла жанаши, Ш. Гурбанов Сабирин рус дилинә тәрчүмәсинин һәлл олунмамыш мәсәләләри, бу садә жол верилән гүсурлар һагтында да әтрафы вә әсаслы данышыры.

Сабир әсәрләrinin рус дилиндә сәсләнмәси проблеми монографик тәдгигат чәрчивәсіндә К Султанованын М. Ә. Сабир поэзијасы рус тәрчүмосиппо, илды китабында ишыгландырылыштырып. Монографијада Крејтан, Серебрјанов, Строганов, П. Паченко вә С. Василевин Азәрбајҹап шаиринин әсәрләрнин рус дилиндә сәсләнмәси саңәсіндән чох-иллик тәчрүбәләри дигтәтлә нәзәрден кечирилләрек үмуми-ләшdirilmىشdir. К. Султанова өз тәдгигатында Сабир

ше'рләrinin метрика, ритм, пітонасија вә сәсләнмәsinin рус дилинә тәрчүмәдә нечә һәјата кечирилмәsinе даһа чох јер верир. Бу мұнасибәтлә мұәллиф Сабир ше'рләrinin вәзиләри барәдә Ә. Җәфәрин тәдгигатына әсасланыр.

Гейд етмәк лазымдыр ки, Сабир ирси рус әдеби фикринин дигтәтини чохдан чәлб етмәjә башламыштырып. Ингилабдан габагкы рус дилли Азәрбајҹан мәтбуатында кениш тәгdir олунан шаирләrimizdәn бири мәһә Сабирдир. Әдәбиј- жатшұпасларымыз сон ваҳтларда әдеби мәтбуатымызын бу саңәләрни дигтәтлә өjрәнмәjә башламышлар вә бу онларын XX әср әдеби инкишафыны даһа кениш мигјасла тәгдим етмәlәrinе имкан жаратыштырып. Мәсәлән, профессор Шамил Гурбановун тәдгигатында ингилабдан әvvәl Сабирин рус дилли Азәрбајҹан мәтбуатында гијметләndirilmәsi әтрафы нәзәрдән кечирилир, беjүк халг шаиринин мүтә-

рәгги зијалылар тәрәфиндән тәгdir олунмасы реалист әдебијат уңрунда мұбarezинин бир тәзанұры кими мә'наландырылып.

Совет һакимијәти илләринде рус совет шәргшүнаслығынын Сабир жарадымылығына мұнасибәтін әввәлмә Шәрглә әлагәдар шәкилдб үзә мыхса да, соңralар шаир һагтында айрыча мәгаләләр жазылыш, һагтында мәһігаль фикирлер сојләмишләр. Рус әдебијатмылары Сабир сәнәтине јүксәк гијмет верәрәк онун поезијасыны дүнja сатирик шеринин һадисәләриндән бири сајмышдыр.

Сабир һәмишә рус әдеби фикринде мәһаббәт вә еһтирам һиссилә хатырланмышдыр. Бу, үмумијәтлә рус әдеби фикринин бејнәмиләл тәбиетини кенишилијидир ки о, һәр ҳалғын, һәр сәнәткарын бејүклүжүн көрә билир вә әхз едир. Н. Тихоновун Сабир һагтында еһтирам долу сөзләри рус очерки фикринә хас бу кенишилијн жаҳшы ифадә едир. Н. Тихонов жазмышдыр: «Сабир жорулмаз, мұдрик, әдаләтсизлијә вә дини фанатизмә гаршы амансыз, һагт иши үңрунда бејүк мұбarez иди». Рус бәдии сөз усталары Сабири өз классикләри илә бәрабәр сәвијјәдә баша душүр вә гијметләндирирләр. Сабирин тәрмүмәмиси шаир С. Василjev Азәрбајҹан-рус әдеби әлагәләринин тәдгигатмысы С. Турабова мәктубунда етираф етмишdir ки, «Сабир мәним үчүн ejni заманда Азәрбајҹан Мекрасову вә Азәрбајҹан Крыловудур. Зәннимиз, бу сөзләри хүсуси шәрh етмәjә еһтијач жохдур вә бураја жалныз ону әлавә етмәk лазымдыр ки, рус жазычыларынын Сабирә бу дәрин марагы вә еһтирамы Азәрбајҹан әдебијатшүнаслығында ejni һөрмәтлю гаршыланмышдыр. Азәрбајҹан әдебијатшүнасы С. Турабов «Достлуг вә гардашлыг» (1979) китабында хүсуси бир фәсли С. Василjevin Сабирдәn тәрчүмәсинә һәэр етмишdir.

60-чы илләрдә бир сырға тәдгигләрдә Сабирин гардаш ермәни, курчү, татар, өзбек ҳаллары илә, набела Ирап, Түркијә илә әлагәләри арашдырмышдыр. Бу мевзулар бахымындан Әкбәр Јереванлынын М. Э. Сабир ирсдини ермәни охұчулары арасында жајылмасына һәср олунмуш бир нечә жазысы гејд едилә биләр.

Сабирин ермәниjә тәрчүмәси вә ермәни мәтбуатынын, әдеби тәнгидинин шаир һагтында жазмасы әдебијатшүнас Садиг Шүкүровун ермәни зијалылары Сабир һагтында

мәгалосинде, һабелә дикәр мәтбу рә'jlәрдә дә нәзәрдән ке-чирилмишdir.

Сабәрин татар әдәбијаты илә әлагәси дә кениш олмушшур. Белә ки, Сабир ше'ри реалист татар ше'ринә сәмәрәли вә нәчиб тәсир көстәрмишdir. Проф. Ә. Шәрифин рус дилиндә јаздығы «Габдула Тукаj вә Сабир мәгаләсп бу тә'сири еўрәнилмәси нәгтеji-нәзәрдән әһәмијәтлидир. Муәллиф дөвр, зәманә, демократик һәрәкатын тә'сири илә шәртләнән јарадычылыг охшарлыглары илә јанаши, Сабир вә Тукајын тәрчүмеji-налларында да мүәjјән охшарлыгларын олдугуна диггәти чәлб еdir. Ә. Шәриф Тукаj вә Сабирин өз ше'рләrinдә мүәjјән ичтимаи-сијаси проблемләри ejni мөвгедән мә'наландырмаларына аид хејли паралелләр апарыр, нұмунәләр кәтирир вә белә бир фикри сүбута чалышыр ки, ики шаир арасында тиположи әлагәләр онларын мурәккәб һәјат вә заман наисәләрини ejni идеја-естетик мөвгеләрдән экс етдиrmәләринин ифадәсидir.

Умумијәтгә, Сабир вә ССРИ халглары әдәбијаты кениш тәдгигат мөвзусудур. Азәрбајҹан әдәбијатшунаслығында бу мөвзу һәлә там әнатәлилиji илә еўрәнилмәмишdir. Одур ки, «милли әдәбијатларын һәртәрәфли тәснифаты, онларын достлугу вә грашылыглы сүрәтдә зәнкинләшмәси учун әлверишли шәраитин» јарандығы бир дөврдә Сабирин һуманизм вә ичтимаи әдаләт пафосу илә ашыланыш позијасынын гардаш халгларын әдәби фикринә дахил олмасы проблемини мүфәссәл шәкилдә аյдынлаштырмаг әдәбијатшунасларымызын гарышысында дуран мүһум вәзиfәләрдәndir.

Сабирин Йахын вә Орта Шәрг халгларынын сатирик поезијасынын инкишафына бејук тә'сири олмушшур. Академик Һ. Араслы «Сабир вә Шәрг әдәбијјаты» адлы кичик мәгаләсindә бу проблемә диггәти чәлб еdir вә көстәрир ки, «Халг Шайри Сабир јарадычылығы кениш бир саhәdә тә'сир көстәрмиш, Азәрбајҹан, Өзбәкистан, Туркмәнистан вә Татарыстанда јени сатирик ше'р учуп нумунә олмушшур. Һ. Араслы фикрини Орта Асија халглары әдәбијјатындан фактики материалларла сүбута јетирир. О, хусусилә сәмәргәндли шаир Әчзинин Сабирә бәнзәтмәләринин мувәффәгијәтли олдуғуну сөјләјир. Бу мөвзу «Сабир вә Әчзи» вә дикәр мәгаләләрдә дә изләнилир.

Мәлүм олдуғу кими, Сабир јарадычылығы Иран алым-ләринин дигтәтнин соңдан өзүнә чөлб етмиш, Гранын М. Н. Шәһријар, Аббаси. М. Ә. Дәххода, С. Ә. Кәсәни, М. Тәрбијет, Ә. Һилашыап, Сирус вә башта елм хадимләрен онунла бағлы бир сыра мұлаһизәләр еөјләмнішләр. Онларын фикерләриидә мүәйжән зиддийәт »ә жаңлышилг олса да, әсасен Сабириң бөյүклүjү, јарадычылығының бејнәмиләл мәһијәти, новаторлугу гүдрәти сәнәткар олдуғу дүккүн етираф едилмишdir.

Бир сырға тәдгигат сәчијәли мәгаләләрдә Иран әдәбиј-жатшунасларының Сабир ирсинә мұнасибәти мәсәләсинин айдынлашдырылдығыны разылығ һисси илә геjd етмәк лазымдыр. Сабириң демократик-мұтәрәгги Иран ше'ринә гүввәтли тә'сирі олмушшудур. Тәдгигатчылар яекдил олараг бу генаэтә көлмишләр ки, Сабир јарадычылығының тә'сирі алтында Иранда Ә. Дәххода, С. Ә. Килаин, М. Н. Шәһријар, М. Әфраштә, М. Тәбризи, Ирәч Мирзә вә башта сатирникләр мејдана көлмишdir. Х. һачыјева вә Ә. Шәмидәнин биркә жаздыглары «Сабир вә мұасир сатирик Иран поэзијасы» мәгаләсіндә М. Шәһријар вә М. Тәбризинин Сабирлә элагеси мәсәләси үзерине нифаг салыныр.

Х. һачыјеваның «Иранда М. Ә. Сабирпп давамчыларындан М. Ә. Әфраштә јарадычылығының илк дөврү һағтында» мәгаләсіндә Сабирдән Ә. Дәххода вә С. Ә. Килани, Ирәч Мирзә Җәлалулмәмалик вә М. Әфраштәппи пепифадә ѡллары арашдырылып. Бу мұнасибәтле мараглы әдәби-бәдии факт вә сәнәдләр көтирилир. Мәгаләдә С. Ә. Киланинин Сабирдән етдији тәрьүмә вә итгибаслара, онун ше'рләрине жаздығы нәзирә вә бонзәтмәлорә хејли әнататли нәзәр салыныр. Сабирли Иран шаирләрине тә'сирі мәсәләсінә Н.А.хундовуп монографијасында да тохунулур. Бурада исә Г. Камал, Иима Йушигин Сабирдәп өјрәндикләри геjd олунур, дикәр Иран шаирләринин (С. Ә- Килани, Дәххода вә б.) Сабирдән тә'сирләндикләрине даир жени мисаллар көтирилир.

Әдәбијатшүнас Исмајыл Җәфәрпүрун «Сабир әдәби мәк-тәбинин мұасир давамчысы адлы мәгаләсіндә Марагалы Һүсејн Кәриминин «Рәнкарәнк» адлы ше'рләр мәчмуәсіни Сабир ән'әнәләри ишығында тәһлил едир вә бурада Сабир үслубуна, ифадә тәрзине жаҳының барәдә чохлу фактлар тата билир. А. Замановун Мән кедәрсәмсә мәрамым женә дүн-

јадә дураг» мәгаләсіндә Сабир һагтында Иран алымләринин (J. Аријэнур, С. Тәһмас) 70-чи илләрдә көрдүкләри ишләрдән данышылыры. Мұэллиф көстәрик, «ғонһолнамә»нин 1970-чи ил (фарс нәшри тәңгиди С. Тәһмас тәрәфиндән хеирхан бир тәшеббүс кими јұксек гијмәтләндирилмиш. Иран әдәби ичтимаијјетинин марагына сәбәб олмушшур. Мәгаләдә ejни заманда 1905-чи ил ингилабынын Сабирә тә'сири, Иран халғынын милли азадлыг һәрәкаты иле шаирин бағылтығы сәбәбләри, һабелә поезијасындакы никбинниклә бағлы J. Аријенурун објектип мұлаһизәләр сөјләдијн хүсуси тәгдир едилір.

Жахын вә Орта Шәргдә кениш яјылмыш M. Ә. Сабир ан'әнәләринин тә'сир мигjasы шәргшұнасларымыз тәрәфиндән кетдикчә даһа әнатәли тәдигі олунур. Бу бахымдан M. Г. Зеһтабинин «Сатирик әрәб ше'ри вә M. Ә. Сабир» мәгаләси мараглы тәшеббүсдүр. Мұэллиф бу күнә гәдәр охучулара аз мәлүм олан бир мәсәләни Сабирин әрәб ше'ринә тә'сири мәсәләсіни аյдынлаштырмаға чалышыр.

Иран, түрк, әрәб өлкәләриндә M. Ә. Сабир ирсінин яјылмасы вә тә'сири мәсәләсінин ишыгландырылмасы кими, онун әсәрләринин бу халгларын дилләринә тәрчумә олунмасынын өјрәнилмәси дә соҳа вачибдир. Бу бахымдан Г. Бегделинин «Сабир фарс дилиндә» мәгаләси гејд олұна биләр. Сабири фарс дилинә чевирмиши «Нәсими-Шимал» гәзетинин редактору Сеид Әшрәф Киланинин жарадычылығы мәгалә мұэллифи тәрәфиндән жаҳшы гијмәтләндирилмишdir. Еjни заманда Мран мәншәли шаирләрдән Ә. Ланути, M. Ешги, Ә. Денхода, Мирзә Җаһанқир хан вә башгаларынын Сабрини Иранда тәбliği жолунда фәл чалышдыглары мә'лумдур.

Сабир жарадычылығы Түркиједә дә бөйүк әкисәда тапмыштыр. мұхтәлиф түрк мәтбуатында, енциклопедијада вә әдәбијат тарихинде, антологија вә лүгәтләрдә M. Ә. Сабир һагтында мұлаһизәләрә раст көлирик. Лакин тәессүфлә гејд етмәк лазымдык, Түркиједә Сабир һагтында әдәби фикрин көдиши һәлә системли өјрәнилмәмишdir. Сабириң Шәрг әдәбијаты, хүсусиелә Шәрг өлкәләри иле әлагәси кениш вә дәjәрли мөвзудур. Әзиз Мирәһмәдов һаглы олараг жазыр: «Шаирин Орта вә Жахын Шәргин Індистан, Әрәбистан, Мисир, Түркијә вә башпа өлкәләриндә нә дәрәчәдә танындығы һәлә тәдигатчылар тәрәфиндән өјрәнилмәмишdir.

Багдадда Сабирлә чох марагланан охучулар олдуғуну сөйләјірләр».

Габагчыл Шәргин, мұасир мұтәрәгги әдебијат мөвгеиндә дајананларын Сабирә мұнасибәтини ифадә едәрек зәманәмизин бейүк коммунист шаири Н. Никмәт демишидир: «Сабир, мәнчә, даңидир . . . Сабириң апардығы мұбаризајә вә бу мұбаризәде көстәрдији усталыға, дилдән истигадә бачарығына нејранәм».

М. Ә. Сабир ирсінә түрк алимләринин мұнасибәтини ежәрәнмәк бақымындан Н. Ахундовун жазылары диггәтә лаиждир. Бурада мүәллиф Сабириң Загафғазија, Рузија, Орта Асија вә Волгабоју халглары арасында, хүсусилә дә Түркијәдә јајылыб гијмәтләндирілмәсі мәсәләләрини ишыгландырыр. Н. Ахундов мәгаләдә түрк әдебијатшынасы Bahab Jurdсевәрин «Сабириң Азәрбајҹан әдебијатында јери» кигабына диггәтимизи чәлб едир, Сабир дүңјакөрүшүнү китабда мүәллиф тәрәфиндән идеалистчесинә шәрһ олунмасыны, Азәрбајҹан шаириңдә мүәллифин милләтчилик һиссләри ахтармасыны һаглы олараг инсләјир Бурадафрәнсиз алими А. Бенингсенин «Молла Нәсрәддин» журналы һагтындақы гејдләриндә бу журналын ингилаби истигамәтини франсыз охучуларына айдынлашдырмаг мәсәдилә онун М. Ә. Сабириң «Сәбр еjlә» рәдифли шे'риндән бейүк бир парчаның франсыз дилинә сәтири тәрчүмәсини өз мәгаләсінә дахил етдији көстәрилір. Н. Ахундов мә’лumat верири, А. Бенингсенин ханым Келкенсе илә бирликтә жаңдығы «Ингилаба гәдәрки Рузија мұсәлманларының мәтбуатына дайр» монографиясында да (Париж, 1962) јери кәлдикчә, М. Ә. Сабир жарадычылығындан даныштыр. Франсыз мүәллифләри Сабир һагтында фикир сөјләјеркән Азәрбајҹан әдебијатшұнасларына (Ә. Шәриф, М. Мираһимов, Ә. Мирәһимәдов вә б.) истинад етмишләр.

1960-чы илдә Ангарарада көркемли шәхсијәтләрин һәјат вә фәалијәти һагтында Энвәр Бәһнан Шанәлжо тәрәфиндән тәртиб олунмуш бир китаб чыкмыштыр. Бураја һагтында очерк дахил едилән он бир әдебиң бири дә Азәрбајҹан шаири Сабирдир. Эли Саләддин «Түрк алими Сабир һагтында» мәгаләсіндә түрк мүәллифинин М. Ә. Сабир һагтындақы мұсбәт фикирләrinini тәгdir етмәклә јанаши, јол вердији бә’зи нөгсанлары да көстәрмишdir.

Sabir, шалынг жылбызарым алғыл,
онда муршын орта сөйкен деби
түнін ен бүгілді, он баянды
муршиден бір-дің. Сабир асем:
хан шаңыр анықалығынан
деге көрнеки дүркін.

Сабирин, қорыктай, ғалкесілді,
жаныстарын айнұла, қашпараты
арыбейлі же, кено қарын тәле
не барғана ғаласалығынан тәссе
шуптады науыс, берін мембет
жеткінді айна аяғында алғыл.
Бен бол ин сәнниятелі он
жастай ғаласалар. Сабирим пішіні,
мұнда ғана ададан дегенде
Сабір оғажындағы Түркіяде.
Хиншельдерин шам көзін
жогын 1908 дағынан олар ішін
де көрнекті Сабир Түркіяде

Сабирә, онун јарадыгылығына Прагда көсторилән мараг да әдәбијатшүнасларымызын дигтәндән кәнарда галмамышыдыр. Алимләrimizdәn проф. А. Замановун, Г. Пашаевин мәгалә вә јазылары бу баҳымдан чох дәјәрлидир.

А. Замановуи Мрагда түркмән дилиндә чыхан «Jurd» гәзети, «Гардашлыг» вә «Гардашлыг сәси» журналлары сәһифәләринде Сабир барәдә дәрч олунан јазылары, Сабириң «Хоппоннамә»нин 1914-чү ил нәшринин 1941-чи илдә һилал Насири, 1960-чы илдә исә Ангарада ироф. Доғру тәрәфиндән латын элифбасы илә нәшр едилмәси һагтында мә'лumatы чох мараглыдыр.

Сабириң ады дүнja шеһрети газанмыш сәнәткарларла бир сырада чәкиләр. Бу, тәсадүфи олмајыб, онун сәнәтиндәки бәшәрилик, бејнәмиләччилек вә с. кејфијәтләрдән нәшр етдидир. Фәрәх дөгүур ки, шайириң дүнja шеһрети кетдикчә даһа да артыр; зәнкин иреи мұхтәлиф гәрб алимләри тәрәфиндән еўренилир вә гијметләндирлир. Гәдигатлардан мә'лум олур ки, инкилис шәргшүнасы Е. Браун, франсыз алими А. Бспинген, полjak шәрпинчесиасы Б. Зајанковеки зә с. «Молла Нәсрәддин»ин тарихи хидмәтләриндән даныштаркән онун апарычы симасы кими Сабир һагтында мараглы фикирләр сојләмишләр.

Сабир һагтында филологи тәдгигатын кениш миңjas алмасы да 60-чы илләрни мараглы хүсусијәтләrinдәндир. Бу илләрдә Сабириң бәдин дилинин хүсусијәтләри һагтында мәгалә вә китаплар чап олундугуну көрүрүк. Бу илләрдә Сабириң лексикасы, бәдин дили вә үмүмән дил вә үслуб хүсусијәтләри һагтында Р. Мәһәррәмова, Т. Һачыјев, М. Адилов кими мұтәхессисләрин апардыглары тәдгигатлар Сабиршүнаслығын мүһум бир саһәсинин инкишаф мејлләрни экс етдирә билүр. Профессор М. Адилов Сабириң бәдин дил саһәсindәki новаторлугуну, профессор Т. һачыјев исә онун бәдин дилинә хас бөйүк ү.мумиләшdirмә гүввәсини, «Молла Нәсрәддин»лә поетик-үслуби әлагәләрини вә с. еўрәнишләр, Сабириң бәдин дилинн тәһлил едән Т. һачыјев белә нәтичејә кәлир ки, дил барәдә шайириң елми фикирләри дә олмушшур. Алим шайириң «Сөз» ше'риндән данышыр вә гејд едир ки, бу ше'рдә Сабир сөзүн семантик хүсусијәтләrinә, сөз вә мәфһүм, тәфәkkүrlә онун ниттәзәһүрү кими мәсәләләрә дигтән жетирмишdir.

Сабир дилинин лексик зэнкинлиji, бәдии ifадә усууллары. онун үслуби мұхтәліфлиji барәдә академик М. А. Ширәлиевин мұлаһизәләри бөյүк сәнэткарын дили нағтындакы тәдгигатлары хејли дәрінләшdirir. Бөйүк сатирик бәдии дилинин зэнкинлиji, тәнгид вә сатира үсуулларынын рәнкарәнклиji Р. Мәһәррәмовының «Сабирин сатирик шे'рләринин лексикасы» китабында да дилчилик баҳымындан өjrәnilмишdir. Сабирин поетик дили, Азәрбајҹан әдәби дилинин инкишафында онун сәи нәтиниң ролу алимин «Сабирин дили» (1976) монографијасынын әсас елми мәзмунуну тәşkил еdir.

Т. начыjевин «Сатира дили» монографијасы исә бу пәг-теји-нәzәрдәn hәm дилчилик, hәm дә әдәбијатшұнаслыг ел-мимиздә әhәмиjјәтли әsәрdir. Бурада «Молла Нәсрәddin әdәbi мәкгәбинин дил вә үслуб хүсусиjјәtlәri, үмумән сатира дили өjrәnilәrкәn, ejni заманда Сабирин сатира дили нағтында да мүфәссәл данышылыр.

60—70-чи илләrin әdәbiјјатшұнаслыгы, бүтөвлүкde Сабирин jaрадычылыg проблемләrinin тәдгиг етмәкde әhәмиjјәtli дәрәчәdә ирәli кетмишdir. Сабир реализмının тәбиетини даһа дәриндәn ачmag вә изah етмәk, бу реализмde jени kejfiyjјәtlәr вә mejlләr олдуғunu елми чәhәтдәn әsасландыrmag, Сабир реализми илә Azәrbaјgan әdәbiјјатында социалист бәдии душүнчәсинин тәшеккүлә башладыгыны ирәli сүрмәk бу илләr әdәbiјјатшұнаслыгынын мүhүm елми наилиjјәtlәrinдәndir.

Китабчада профессор Т. Начыјев ва филологи
елмләр доктору Т. Мутәллимов рә'ј вермишләр.

(С) Билик чәмијјәти, 1981.

Елми редактору: филологија елмләри намизәди А. СӘФИЈЕВ.
Нәшријат редактору: С. МӘММӘДГҮЛУ ОҒЛУ.

Рәссамы: Ф.АГАЈЕВ.

Техники редактору: Т АГАЈЕВ.

Корректору: А. ЭЛИЈЕВА.

Лыгылмага верилмиш 15.05.1981-чы. Чапа имзаланмыш 10.05.1981-чи ил.

ФГ 24600. Кағыз форматы 60x84 Сифариш № 2579. Тиражы 1000.

Нес. нәшр. вәр. З. Физики чап вәр. 1875. шәрти чап вер. 1,74. Гијмети 20 тап.

26 Бакы комиссары адына мәтбәәнин бланк сехи.

Общество «Знаки» Азербайджанской ССР
НОВРУЗОВ ТАРЛАН ДЖАББАР ОГЛЫ
ИССЛЕДОВАНИЕ И ПРОПАГАНДА НАСЛЕДИЯ
М. А. САБИРА
(на азербайджанском языке)
Баку — 1981

